

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

16

1935

(NIEUWE REEKS)

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

TWEE EGYPTISCHE KONINGSPORTRETTEN

Aan portretten van Egyptische koningen was het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden tot voor kort niet bijzonder rijk. Wel bezat het museum sinds lang enkele stèles, waarop koningen staan afgebeeld, nl. E. I. 10, waarop Seti I, E. I. 63 en 64, waarop Amenhotep I, Thoetmosis III en Amenhotep II zijn voorgesteld, voorts enkele mummiekisten met voorstellingen van koningen, nl. Horemheb op de kisten E. II. 9 en 10, en Amenhotep I op de kisten E. II. 11 en 12 en E. II. 46, eindelijk het grafrelief van Horemheb (E. I. 47), waarvan het benedengedeelte aan de linkerzijde koning Amenhotep IV (of Toet-anch-amon) en zijn vrouw veroot, wier hoofden echter ontbreken, doch deze afbeeldingen kunnen deels omdat zij zoo beschadigd zijn, anderdeels om haar kleine afmetingen geen portretten in den eigenlijken zin van het woord genoemd worden. Hetzelfde geldt van een aantal lijkbeeldjes van Seti I (E. VII. 72 en 90) en van vier bronzen, niet nader te identificeren koningsbeeldjes (E. XVIII. 319—322), welke het museum bezit. Thans is het museum echter door aankopen in het vorige jaar en in dit jaar in het bezit gekomen van een tweetal reliëfs, fragmenten van tempelwanden, met voorstellingen van koningskoppen uit den bloeitijd van het Nieuwe Rijk, die tot de beste voortbrengselen der Egyptische portretkunst gerekend kunnen worden.

Het eerste is een fragment van kalksteen (hoog 31 cm, breed 25 cm), waarop in zeer laag reliëf de voorstelling van een koningskop is aangebracht. Het is aangekocht te Londen en

Oudh. Mededeelingen N.R. Deel XVI

heeft behoord tot de particuliere collectie van Herbert Coleman. Het zou koning Thoetmosis III voorstellen en afkomstig zijn uit Deir-el-bahri. Voor beide beweringen pleiten voldoende gronden. Wel ontbreekt elke naamsaanduiding, — slechts het onderste gedeelte van de cartouche is bovenaan links nog even zichtbaar —, maar men moet bij een kop als deze met zulke sterk individueele trekken terstond denken aan Thoetmosis III, want niet alleen veroot dit reliëf de karakteristieke kenmerken van de gelaatstypen van een bepaalde periode, nl. die der 18e dynastie, als bv. het amandelvormige oog, dat naar de traanklier toe iets naar beneden getrokken is, maar het laat ons ook het echte Thoetmosisgezicht zien, zooals wij dat ook van de andere monumenten van dezen koning kennen. De koning draagt hier den hoofddoek, eeuwenlang het meest geliefde hoofddeksel der koningen (H. G. Evers, Staat aus dem Stein, Bd. II, S. 7—17), voorzien van den voorhoofdsband, die den uraeus draagt. Onder den voorhoofdsband komen bij het oor de haarlokken even te voorschijn, hetgeen sinds de vroegste tijden, zoo ook hier, door een klein trapeziumvormig vlak wordt weergegeven. De uraeus, het symbool der koninklijke waardigheid, heeft ook hier den gewonen vorm: kleine kop, gezwollen hals, en ineengekronkeld lichaam; de staart ligt hier over de geheele lengte van den schedel uitgestrekt. (Afb. 1).

De verschillende vormen van het gelaat vallen ook op te merken aan de andere afbeeldingen van Thoetmosis III, zoowel bij de reliëfs als bij

de standbeelden: de hoofddoek, die het voor- | mond met dikke lippen, waarvan de onderlip
hoofd zeer diep over den schedel omlijst, het | iets schijnt te hangen, en rechte mondhoeken,

Afb. 1.
Thoetmosis III (in Leiden)

smalle voorhoofd zelf, dat naar den neus toe
iets gewelfd is, de krachtig vooruitstekende, fijn
gebogen adelaarsneus met de kleine, scherp
omlijnde neusvleugels, de kleine, vastgesloten

de korte, ronde en iets naar voren stekende kin,
die een kunstbaard draagt, het smalle, iets
scheefstaande oog met de vlakke oogholte en
de breede, plastische, merkwaardig hoogliggen-

de wenkbrauw, die zich evenals de oogleden naar den slaap toe voortzet in een dikke, zich verbreedende blanketselstreep, en waarvan de binnenste ooghoek een weinig naar onderen getrokken is, ten slotte het vluchtig aangegeven, goed maar grof gevormde, platliggende oor, dit zijn alle trekken, die in meerdere of mindere mate telkens terugkeeren bij de andere afbeeldingen van dezen koning, en die ook hier te vinden zijn. De stijl van dezen reliëfkop komt bv. nauwkeurig overeen met dien van het reliëf uit den tempel van Elefantine, thans in het Museum te Berlijn, waarop Thoetmosis III afgebeeld staat in gezelschap van de godinnen Buto en Nechbit (Lepsius, *Denkmäler*, III, 44; von Bissing-Bruckmann, *Denkmäler ägyptischer Skulptur*, Taf. 77b) en dien van de reliëfs uit den tempel van Deir-el-bahri (Navelle, *Temple of Deir-el-bahari*, Part I, Pl. XXI¹). Ook de standbeelden, die den koning staande of zittende weergeven, vertoonen ditzelfde karakter. Men lette bv. op het door Legrain in Karnak gevonden beeld (L. Borchardt, *Kunstwerke aus dem aegyptischen Museum in Cairo*, Taf. 8 en 9) en op de beelden, door Freiherr von Bissing gepubliceerd (von Bissing-Bruckmann, *Denkmäler aegyptischer Skulptur*, 1914, Taf. 38A—40Ab)²). Het meeste treft ons de overeenkomst bij het beschouwen van deze beelden en profiel, zij geven alle hetzelfde type weer; opvallend vooral is deze overeenkomst, wanneer men deze

1) Andere reliëfs met voorstellingen van Thoetmosis III vindt men afgebeeld in Flinders Petrie, *A History of Egypt*, Vol. II, 1896, p. 138, fig. 85, en G. Steindorff, *Blütezeit des Pharaonenreiches*, 1e Ausg., Abb. 66. Verg. ook het reliëf uit de collectie Lord Carnarvon, gevonden te Drah Aboe'l Negga en afgebeeld in de *Catalogus van de Burlington Fine Arts Club Exhibition of Ancient Egyptian Art*, 1921, nu in het Metropolitan Museum of Art te New-York.

2) Een lijst van deze beelden geeft Flinders Petrie (*History*, Vol. II, p. 137). Verg. bovendien Legrain, *Statues et Statuettes*, Cat. Gén. du musée du Caire, 1906. Tome I, Pl. XXIX, XXX, XXXIV, XXXIX en XLI, beelden van groote schoonheid en van een merkwaardige zuiverheid van lijn, die treffende overeenkomst vertoonen met de klassieke trekken van Thoetmosis III.

afbeeldingen, bij wijze van tegenstelling, eens vergelijkt met die van andere koningen, bv. van Amenhotep I.

Men ontkomt dan ook niet aan den indruk, dat hier een persoonlijkheid wordt afgebeeld, en een persoonlijkheid was Thoetmosis III zeer zeker, als een van de voornaamste Egyptische koningen (1501—1447 v. Chr.) en de grondvester van het Egyptische wereldrijk. Zoo kan men aan onzen reliëfkop het karakter van portret dan ook niet ontzeggen, althans niet in dien zin, waarin men bij Egyptische monumenten van een portret spreken kan. Ook dit reliëf getuigt van den hoogen bloei der kunst onder Thoetmosis III en van de stilistische aspiraties van dien tijd.

Dat het reliëf uit Deir-el-bahri afkomstig zou zijn, ook dat is wel aan te nemen. Immers, wel was Thoetmosis III een der meest actieve bouwheeren onder de Egyptische koningen en kunnen wij ongeveer dertig verschillende plaatsen in Egypte en Nubië opsommen, die getuigenis afleggen van deze activiteit, toch komt als plaats van herkomst het meeste Deir-el-bahri in aanmerking, waar hij het groote bouwplan van Hatsjepsoet na haar dood voltooide, al moet men er ook rekening mede houden, dat het afkomstig kan zijn uit een door hem zelf gebouwd, thans verdwenen tempel te Elefantine. In elk geval is het een fragment van een tempelwand, die eens met rijk gekleurde reliëfvoorstellingen bedekt was. Sporen van deze beschildering (rood) zijn nog op het reliëf (op het oor en op den uraeus) aanwezig. Waarschijnlijk heeft het geheel den koning voorgesteld, offerende aan een of andere godheid, zooals men dat op tempelwanden nog zooveel aantreft.

Veel van wat gezegd is omtrent dit eerste reliëf kan ook opgemerkt worden omtrent het tweede reliëf, in dit jaar door aankoop uit de kunsthandel verworven. Het heeft deel uitgemaakt van de voormalige particuliere collectie van een Duitschen consul-generaal te Cairo en zou afkomstig zijn uit een Nubischen tempel en

Toet-anch-amon voorstellen. Het is een fragment van zeer brokkeligen kalksteen, waarschijnlijk van Nubischen oorsprong, waarop in zeer vlak reliëf een koningskop is afgebeeld. Het

koningskop is getooid met de z.g. blauwe kroon of krijgshelm, een hoofdtooi, die sinds het begin van het Nieuwe Rijk naast de witte en de roode kroon als dracht des konings optreedt. Het is

Afb. 2.
Toet-anch-amon (in Leiden)

is hoog 39 cm. en breed 29 cm. Ook hier ontbreekt elke naamsaanduiding. De steen is op enkele plaatsen sterk afgebrokkeld en vertoont een aantal scheuren, vooral in de breedte, en het reliëf heeft daardoor ook erg geleden. Deze

een hooge, waarschijnlijk uit leder bestaande en met bronzen versieringen voorziene muts, die de koning gaarne in den oorlog, maar ook bij bepaalde gelegenheden in vreedstijd draagt. De Thebaansche koning Kemose is de eerste, wiens

hoofd met dezen „cheperesj” getooid is; na hem ontmoeten wij hem telkens weer¹⁾. Van voren is deze kroon versierd met den uraeus, die de typische kronkelingen vertoont, bestaande uit een dubbelen kring, welke alleen bij de blauwe kroon voorkomt en die dus ook niet vóór het

teren is zij versierd met twee smalle, naar onderen toe zich verbreedende banden, die over den nek afdalen. Deze banden ontbreken vaak, doch zijn op ons reliëf duidelijk te zien. (Afb. 2)

Kan men dit reliëf op genoemde gronden reeds toeschrijven aan de 18e dynastie, verge-

Afb. 3.
Toet-anch-amon (copie Lepsius)

midden van de 18e dynastie optreedt; van ach-

1) L. Borchardt, *Aeg. Z.*, Bd. 42, S. 82. F. W. von Bissing, *Casque ou Perruque. Rec. de Trav.*, Vol. XXIX, 1907, p. 159—161. G. Steindorff, *Aeg. Z.* Bd. 53, S. 59—74. Evers, *Staat aus dem Stein*, Bd. II, S. 21. Erman-Ranke, *Aegypten*, 1923, S. 66. Wiedemann, *Das alte Aegypten*, 1920, S. 233. H. Schaefer, *Zur „blauen Krone”*, *Aeg. Zeitschrift*; Band 70, S. 13—19.

lijking met de portretten der verschillende koningen van deze dynastie maakt het ons mogelijk dit stuk nog nader te identificeeren en geeft ons het recht de opvatting te aanvaarden, dat hier wordt voorgesteld een van de opvolgers van Amenhotep IV, die na Smench-ka-re als Toet-anch-aton den troon besteg en van wiens korte

regeering (1353—1344 v. Chr.) wij weinig anders weten, dan dat onder hem Egypte officieel terugkeerde tot den dienst van Amon-Re en van de andere goden, wat voor hem aanleiding was om zijn naam in Toet-anch-amon te veranderen, en dat hij na zijn dood begraven is in het bekende graf, dat door Lord Carnarvon en Howard Carter in November 1922 bijna geheel intact werd teruggevonden, vol met allerlei kunstvoorwerpen, die nu in het Museum te Cairo zijn tentoongesteld. Wanneer men let op de fijne omtreklijnen van dit reliëf en de karakteristieke, sterk individueele trekken van het profil, die zonder de Amarna-kunst wel niet recht denkbaar zijn, dan wordt men terstond herinnerd aan andere reliëfvoorstellingen van dezen koning, als bv. die uit zijn zuilengang te Luxor ¹⁾, die van zijn stèle uit den tempel van Karnak ²⁾ en aan het beste portret, dat van hem bekend is en dat gecopieerd is door Lepsius ³⁾. Ook dit reliëf is

1) Aeg. Zeitschrift, Band 70, Abb. 10. Andere dergelijke portretten uit Luxor vindt men in: von Bissing-Bruckmann, Denkmäler aegyptischer Sculptur, Taf. 85 en Text.

2) Rec. de Travaux, Vol. XXIX, p. 162—173.

3) L. D. III, 296, 49; Fl. Petrie. A history of Egypt, Vol. II, 1896, Fig. 147. Zie afb. 3.

waarschijnlijk een fragment van een voorstelling van den offerenden koning op een tempelwand ⁴⁾.

Beide reliëfs behooren tot de beste voortbrengselen van de Egyptische kunst gedurende de derde bloeiperiode, die Egypte doormaakte onder de groote koningen van de 18e dynastie, die hun tempels te Luxor, Karnak en Deir-el-bahri lieten voorzien van prachtige wandreliëfs en wier afbeeldingen, hoewel vaak eenigszins geïdealiseerd, toch sterk de trekken van een persoonlijkheid vertoonen en dus portretten kunnen genoemd worden.

W. D. van WIJNGAARDEN.

4) Men vergelijke het ook met het standbeeld van Toet-anch-amon, afgebeeld in Legrain, Statues et statues, Cat. Gén. du musée du Caire, 1906, Tome I, Pl. 57, 58. Indien men dit beeld vergelijkt met het beeld van Chonsoe, dat Legrain in den tempel van dezen god te Karnak gevonden heeft, wordt men getroffen door de groote overeenkomst der gezichten. Ook dit beeld (L. Borchardt, Kunstwerke, No. 14) stelt waarschijnlijk Toet-anch-amon voor. Verg. voorts: J. Capart, Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien, Tome I, 1927, p. 25, Pl. 33, 34.

EEN BRONZEN HALLSTATTSITULA IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

In de vorige aflevering van de Oudheidkundige Mededeelingen wees Dr. Holwerda met recht op de groote zeldzaamheid in deze noordelijke streken van de bronzen situla, die in het voorjaar van 1933 in een grafheuvel bij Oss gevonden werd.

Wie had toen kunnen vermoeden dat het toeval ons reeds den volgenden zomer een tweede exemplaar (afb. 4) in de armen zou voeren dat, ondanks de niet bepaald deskundige behandeling, die het van den vinder moest ondergaan, veel gaver bewaard gebleven is. Toen ik nml.

te Maasbree een kleine opgraving verrichtte vertelde mij een der arbeiders dat een boer dien hij kende voor eenigen tijd in een grafheuvel onder Baarlo een koperen emmer gevonden had. Ik vermoedde direct dat dat wel eens iets bijzonders kon zijn en verzocht den man mij nog dienzelfden avond bij den boer te brengen. Deze vertelde mij dat hij inderdaad een jaar geleden ongeveer een grooten koperen pot gevonden had, die door zijn vrouw tot bloemenvaas bestemd werd, maar door het schuren en schoonmaken waren er gaten in ge-

komen en was de bodem eruit gevallen. Hij had het ding toen als onbruikbaar in de sloot gegooid, waar het was gebleven tot een verzamelaar, de heer L. D. Keus uit Venlo, die het ge-

Afb. 4. Bronzen situla

rucht vernomen had, er naar was komen vragen. Met een mestvork is men toen in de sloot gaan steken en heeft daarmee na eenig zoeken het zeldzame stuk weer opgevischt en aan den ver-

zamelaar ter hand gesteld. Ik reed dus door naar Venlo en maakte kennis met den heer Keus, die mij terstond zijn aanwinst toonde en niet ongenegen bleek de situla aan het museum te verkopen, hetgeen ook eenigen tijd later is geschied.

De maten zijn: h. 42 cM, gr.w. 41 cM, halsw. (binnenwerks) 34.5 cM. De situla is samengesteld uit twee bronzen platen, die stevig aan elkaar geklonken zijn. De naden loopen vertikaal van den bodem tot den rand, terplaatse waar de beide bandvormige, drievoudig geribde ooren aangeklonken zijn. Door de beide ooren zijn bronzen ringen gestoken, trapeziumvormig van doorsnede, dik 6 mM en met een middellijn van 67 mM. Een van deze beide ringen is verloren gegaan. De opstaande rand is aan de bovenzijde naar buiten rond omgeslagen en aan de binnenkant versterkt met een bronzen band, die van boven eveneens rond is omgeslagen en er omheen grijpt.

De rand van den bodem is rondom opgeslagen, grijpt om den wand van de situla heen en is daar aan vast geklonken.

Zooals uit de beschrijving zal zijn gebleken komt de situla in vorm en techniek volkomen overeen met die uit Oss, alleen is zij iets kleiner. Teneinde niet in onnoodige herhalingen te vervallen kan ik, wat herkomst en dateering betreft, verwijzen naar het boven aangehaalde artikel van Dr. Holwerda.

W. C. BRAAT.

EEN GEGRAVEERDE BRONZEN SCHOTEL UIT DE 13e EEUW IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

De schotel, hier als afb. 5 weergegeven, werd in 1934 opgebaggerd uit de Maas, een paar kilometer boven Rossum. Dit exemplaar behoort tot een groote groep middeleeuwsche verguld koperen schotels, die door Kisa indertijd uitvoerig beschreven is in: Zeitschr. f. Christl. Kunst XVII (1904). Kisa vermoedde Aken of

Keulen als plaats van herkomst van de ongeveer 70 exemplaren die hem bekend waren en stelde de benaming „Hansaschüssel” voor, omdat zij een zeer wijd verspreidingsgebied hebben, dat overeenkomt met de invloedssfeer van de Duitse Hanze.

Deze schotels, allen van verguld koper, zijn

aan de binnenzijde gegraveerd met menselijke figuren, verpersoonlijkingen van deugden en ondeugden, waarvan de namen in romaansche karakters in vaak onmogelijke afkortingen en vol fouten, blijkbaar dus door iemand die geen latijn kende, zijn bijgeschreven.

De oudste stukken vertoonen een ornament

Afb. 5. Bronzen schotel

van vaste structuur. De menselijke figuren, op dezelfde wijze rond een middenfiguur gegroepeerd als op onze schotel, zijn elk afzonderlijk door eenige concentrische cirkelbogen omlijst (vgl. Kisa t.a.p. afb. 2 en 3) en ook het ornament daarbuiten, dat de binnenzijde van den opstaanden wand beslaat, is in groote halve cirkels gevat zoodat het patroon van een roos wordt gevormd.

Deze oudste exemplaren dan, waarvan er o.a. ook een in Groningen is gevonden en aldaar in het museum wordt bewaard ¹⁾, moeten wij naar

¹⁾ J. O. Feith in: Bonn. Jahrbch. 94 (1893) ook afgeb. bij Kisa als abb. 3.

den stijl met Kisa in de 12e eeuw dateeren. Zij zijn tamelijk fraai van teekening wanneer men ze bij de jongere, stylistisch zeer ontaarde stukken vergelijkt, waarvan onze schotel een voorbeeld is en die wat later, waarsch. 1e helft 13e eeuw gedateerd moeten worden. Ons exemplaar, van 26.4 cM diam., heeft de gewone, vrij diepe schotelvorm met smallen, horizontalen rand, die al deze stukken kenmerkt. Het midden wordt ingenomen door een gevleugelde mannenfiguur met baard en een soort helmhoedje op het hoofd. Deze middenfiguur is omgeven door een dubbele lijst van S-vormige streepjes. Rondom sluiten zich vier dergelijke figuren, maar niet gevleugeld, aan, blijkens de bijschriften verpersoonlijkingen van de ondeugden: IRA, VXVDIA (luxuria), DOITRA (idolatria) en INVDIA (invidia). De buitenrand tenslotte is versierd met een afwisselend V-vormig en waiervormig streepjesornament, waartusschen de afkortingen: OD (odium), DO (dolus) en CC (peccatum?) zijn gestrooid.

Door het lange verblijf in het water vermoedelijk is het oorspronkelijk verguldsel gedeeltelijk verdwenen en vertoont het materiaal, een mengsel van rood en geel koper, zijn rossige kleur.

Over het doel waarvoor deze schotels gediend hebben is tot nogtoe niets met zekerheid te zeggen. Het religieuze karakter der voorstellingen is op zichzelf nog geen bewijs dat zij voor liturgisch gebruik bestemd waren. Kisa oppert de veronderstelling dat zij misschien gediend zouden hebben om de Eulogiën (de door den priester gezegende spijzen) in mede te nemen. Dat zij niet tot het kerkgerei behoorden zou men kunnen afleiden uit het feit, dat de meeste stukken op de plaats van voormalige woonhuizen gevonden zijn, of ook vaak, vooral in de Duitse Oostzeeprovincies, in graven, als bijgift aan een doode.

W. C. BRAAT.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

EEN VROEG-MIDDELEEUWSCHE SAKSISCHE NEDERZETTING IN DE BUURTSCHAP RECTUM ONDER WIERDEN

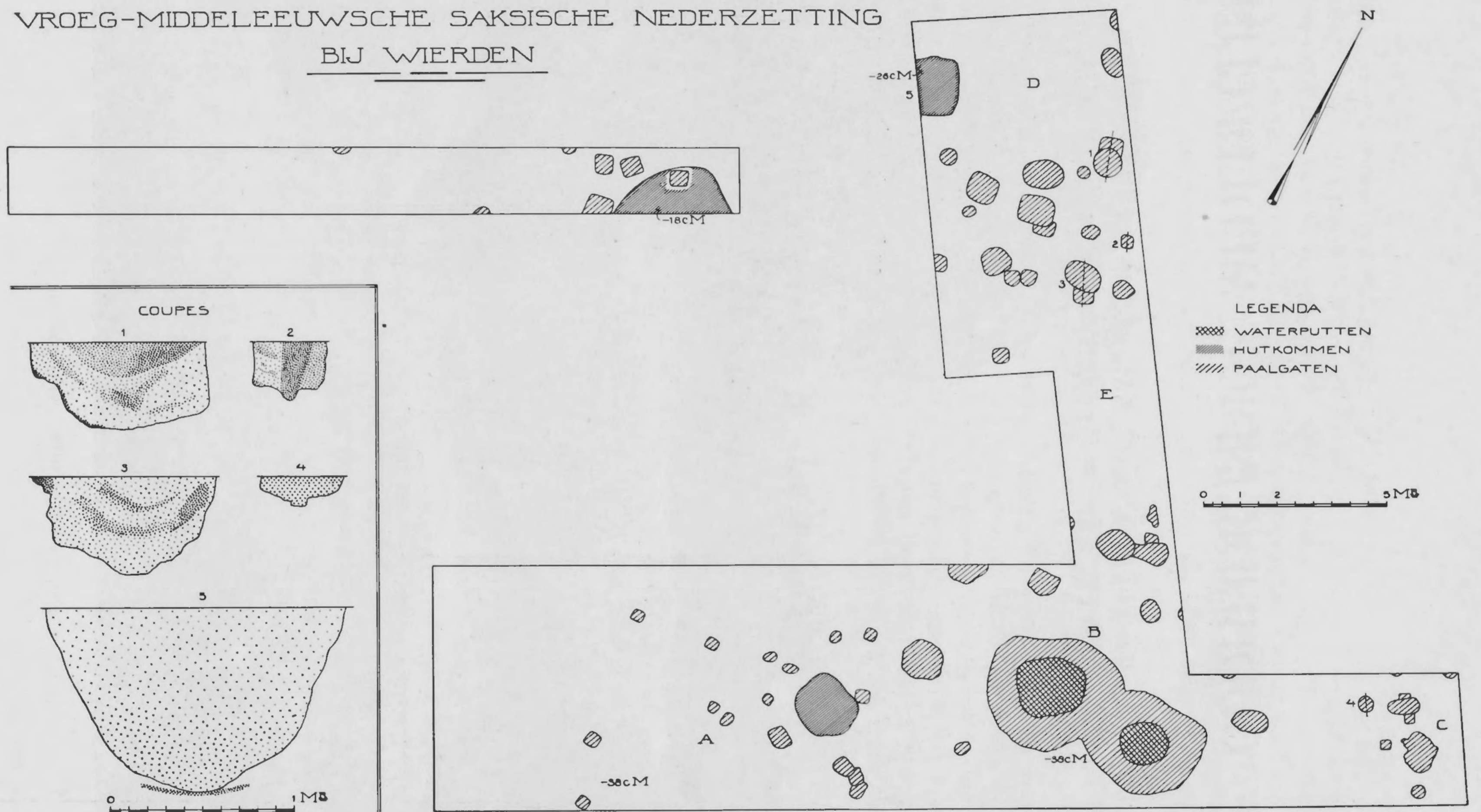
In den winter van 1933 werd bij grondafgraving door de gemeentelijke werkverschaffing van Wierden, op een hooge kamp bouwland van den landbouwer Joh. Kenkhuis, gelegen in de buurtschap Rectum en deel uitmakend van een terrein, bekend onder den naam van De Kloos-

terhoek, een groot aantal scherven van Saksische kogelpotten gevonden. Blijkbaar had hier een Saksische nederzetting gelegen en het scheen alleszins de moeite waard hier eens een klein onderzoek in te stellen. Het kleine stukje terrein, dat voor dit onderzoek beschikbaar was, liet een

Afb. 7. Waterputten onuitgegraven

VROEG-MIDDELEEUWSCHE SAKSISCHE NEDERZETTING
 BIJ WIERDEN

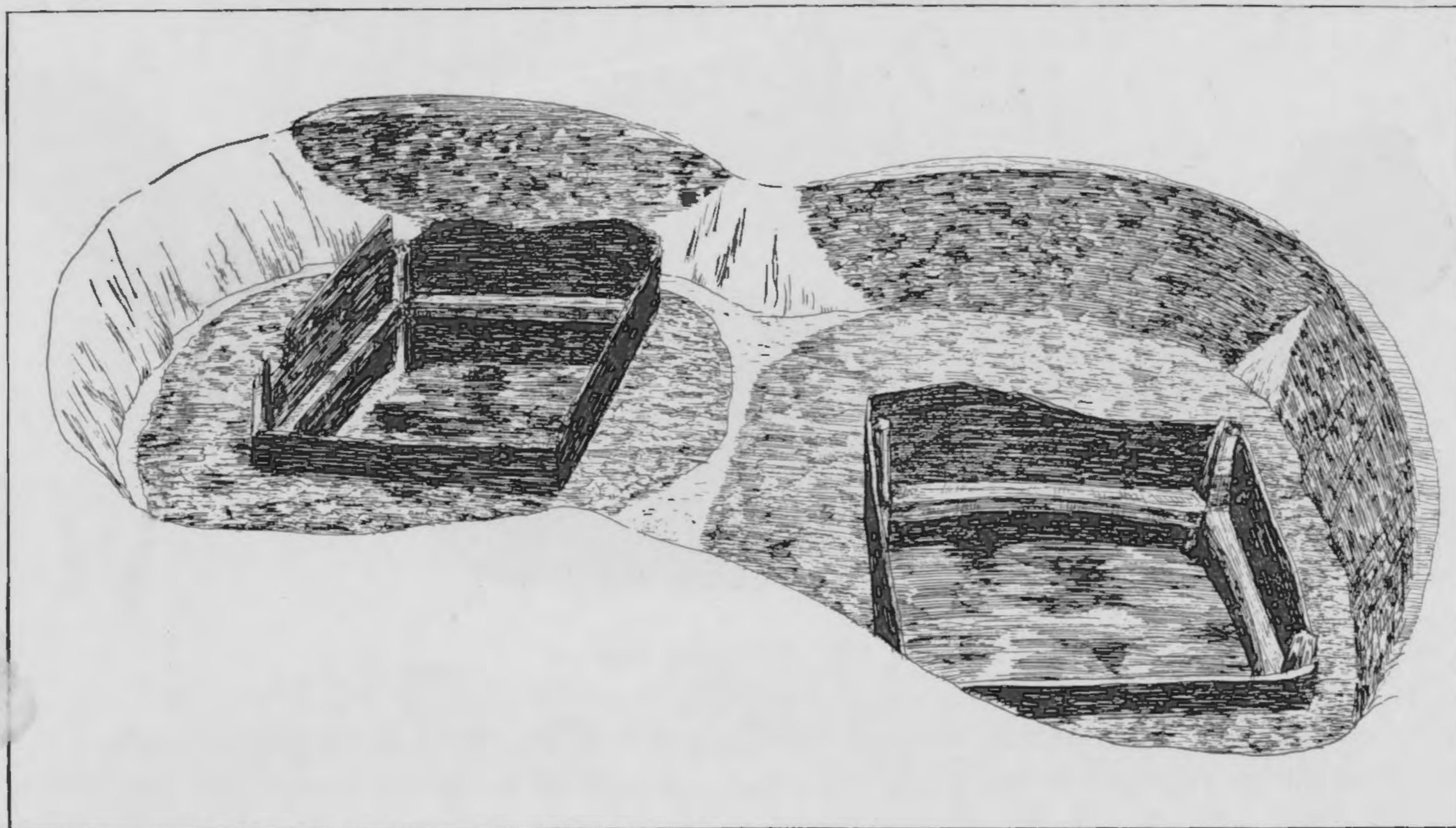
0cM
 Afb. 6.

volledig blootleggen der overblijfselen lang niet toe maar niettemin zou het zeker mogelijk zijn om door het graven van een paar sleuven althans den aard van den aanleg te onderzoeken.

Op kosten van de Vereeniging Oudheidkamer Twente te Enschede en in samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden had dit onderzoek onder leiding van schrijver dezes in den voorzomer van 1933 plaats.

(afb. 8) geeft een voorstelling van de beide waterputten, zooals deze zich na uitgraving tot op het niveau van het grondwater vertoonden.

Vier hoekpalen, onderling door dwarsbalken gestut, vormden een raamwerk voor de vier planken putwanden. Onder in een van deze beide putten werd een houten nap gevonden (zie afb. 9). Het voorwerp is bij het drogen natuurlijk sterk verbogen en gespleten, maar de oor-

Afb. 8. Waterputten

Zooals men op de kaart (afb. 6) kan zien vonden wij een vijftal onregelmatige groepen van paalgaten (A-E). Elke groep paalgaten vormt de plattegrond van een huis van scheef-vierhoekigen of veelhoekigen vorm. Bij het huis A is naar het schijnt in den noordwesthoek een kleine ruimte afgeschoten, waarbinnen een eenigszins dieper gaand keldergat ligt. De paalgatengroep B omsloot twee groote, ineenlopende plekken aangevulden grond, waarin wij aanvankelijk een dubbele hutkom vermoedden, maar die bij uitgraving twee vierkante houten waterputten bleken te bevatten. De nog onuitgegraven plekken teekenen zich op de foto (afb. 7) op den voorgrond af in den vorm van een 8. De tekening

spronkelijke vorm is toch nog zeer goed te herkennen. De paalgaten rondom deze waterputten schijnen er op te wijzen dat de putten oorspronkelijk onder dak gelegen hebben.

Een groep paalgaten bij C laat ons nog juist een stukje zien van een derde huis.

Het groepje paalgaten D omsloot een hutkom die een komvormig profiel vertoonde. (Coupe 5).

Of wij in E ook een samenhangende groep paalgaten moeten zien, is minder zeker, maar het schijnt wel dat de rij in het zuidelijk uiteinde van sleuf II evenwijdig loopt met die in het midden.

Het valt op dat sommige paalgaten onregelmatig rond, andere daarentegen bepaald vierkant gegraven zijn. Hieruit twee perioden te

concludeeren, lijkt mij niet gewettigd, eerder zullen wij, althans op die plaatsen waar een rond en een vierkant gat door elkaar heengegraven zijn (het ronde gat is in die gevallen steeds secundair, zooals aan de afteekening der bedoelde paalgaten op de kaart en aan de profielteekeningen 1 en 3 duidelijk te zien is) aan een latere vervanging van een enkele paal door een andere moeten denken. Een zeer duidelijk profiel van zulk een paalgat is No. 2, waar het grondspoor

De bouwwijze van deze huizen is ook daarom onze aandacht waard, omdat er in denzelfden tijd ook andere constructies voorkomen, bijv. huizen waarvan de grondsporen bestaan uit balkgreppels. De fundamenten van zulke huizen bestonden uit liggende balken, waar de opgaande posten waren ingelaten, dezelfde bouwwijze dus, die thans nog bij houten keeten en schuur-tjes gewoonlijk wordt toegepast. Bij deze bouw-wijze werden soms ook wel palen in den grond

Afb. 9. Houten nap

van de vergane paal zich als een verticale donkere streep in de vulling van het gat afteekent.

De cultuurlaag, de onzuivere aangevulde grond dus, was hier overal vrij dik; ongeveer 75 cM dieper dan het niveau waarop in het algemeen de scherven werden gevonden, teekenden zich pas de paalgaten als donkere plekken op het zuivere gele zand af.

De wanden van deze huizen, waarvan wij de overblijfselen dus nog slechts hebben aangetroffen in den vorm van paalgaten, moeten wij ons waarschijnlijk van takken gevlochten en met leem gedicht voorstellen. De plattegronden zijn, zooals wij in het begin reeds opmerkten, zeer onregelmatig en scheefhoekig geweest. Het is precies dezelfde bouwwijze als die van de huizen in de Hunnenschans aan het Uddelermeer, een van de beste voorbeelden van een Saksische burcht uit omstreeks de tiende eeuw.

gezet, in de vlucht der wanden, zooals bijv. bij een paar kleine gebouwtjes in den Hunenborg ¹⁾ maar veelal vindt men er in het geheel geen paalgaten bij.

Ten slotte nog eenige beschouwingen over den geheelen aanleg.

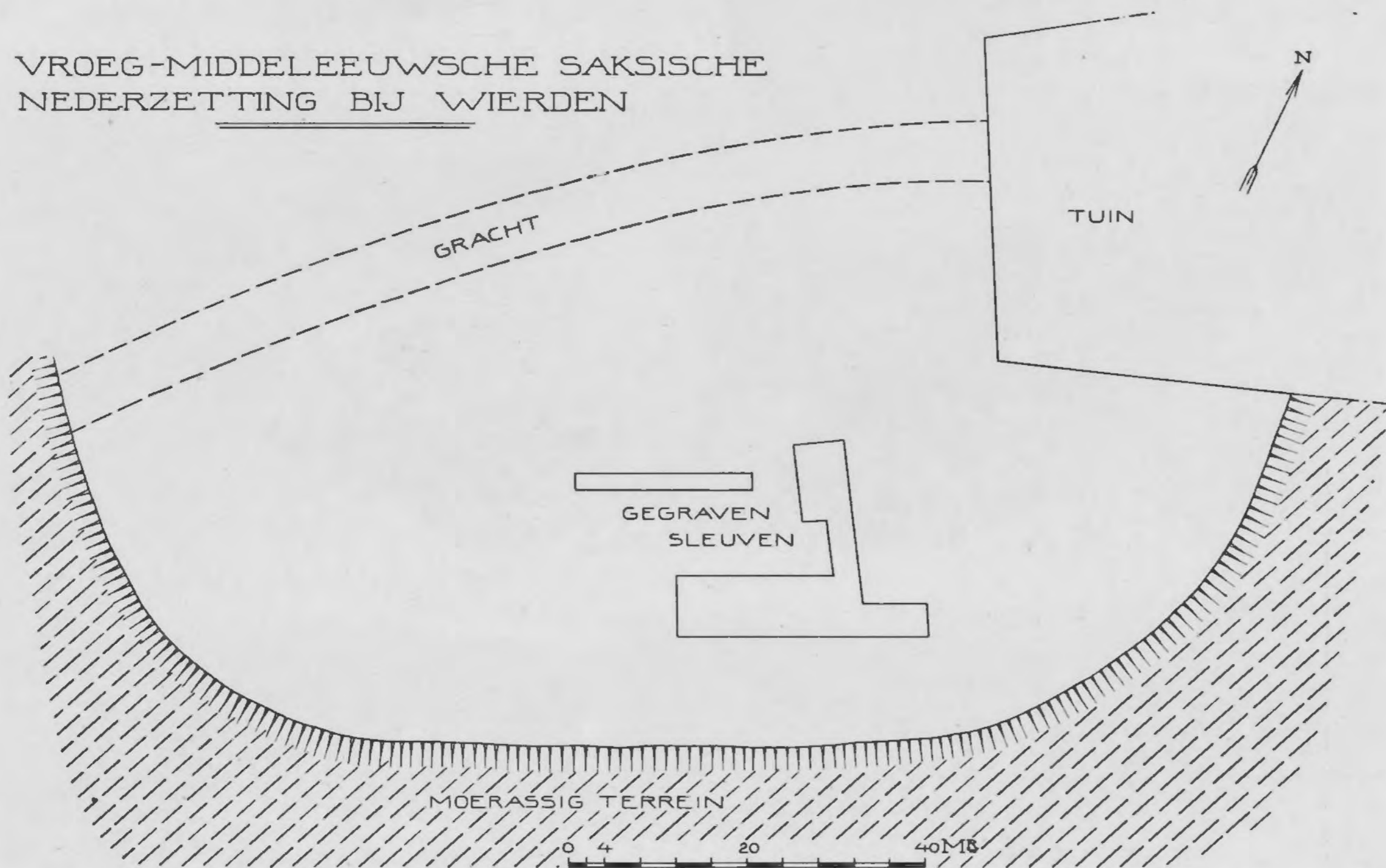
Hoewel ons slechts een klein stukje terrein voor het onderzoek ten dienste stond, konden wij uit de algemeene terreinvormen toch nog verdere conclusies trekken dan alleen uit datgene wat bij het bodemonderzoek voor den dag kwam.

De zuidelijke rand van het terrein, die in een boog liep, viel steil af, met een hoogteverschil van ruim een meter, naar een moerassig gebied, dat in vroeger jaren, vóór de laatste verbeteringen, 's winters geregeld door de

¹⁾ Dr. J. H. Holwerda in: Versl. en Mede. Ver. t. b. v. Overijsselsch Recht en Gesch. 33e stuk 2e reeks 9e stuk blz. 18.

Regge overstroomd werd. Ja zelfs de weg, die daar vlak langs het terrein van de nederzetting loopt, stond vroeger in den winter vaak onder water. Verder liep er aan de noordzijde door het land duidelijk een laagte, die begon bij een bepaald punt van den steilen rand van het terrein en in een flauwe boog voortliep, tot zij, door den tuin van den boer heen, aan de oostzijde oorspronkelijk weer op den steilen terreinrand moet

veel geld, dat er in het geheel niet aan te denken viel. Wij konden dus niet meer doen dan het verloop van deze laagte, waarin ik de afsluiting van de nederzetting aan de landzijde meen te moeten zien, in kaart brengen. Aan de zuidzijde zocht ik op een paar plaatsen tevergeefs naar eenig spoor van een omwalling. Zeer waarschijnlijk heeft deze, evenals bij de Hunnenschans, aan de waterkant geheel ontbroken; mogelijk ook is er

Afb. 10.

hebben aangesloten (zie afb. 10). Deze aansluiting was echter niet meer te constateeren in den tuin en op het erf. De heer Kenkhuis kon zich deze laagte nog heel goed als een vroeger gedeeltelijk open sloot herinneren. Verder dan deze mededeeling ging zijn tegemoetkomendheid niet, want voor toestemming tot het graven van een kleine sleuf, waarmede wij hadden kunnen onderzoeken of wij hier inderdaad met een oude gracht te doen hadden en tevens of aan de binnenzijde van deze gracht nog een wal of palissadeering gelegen had, vroeg hij zoo schromelijk

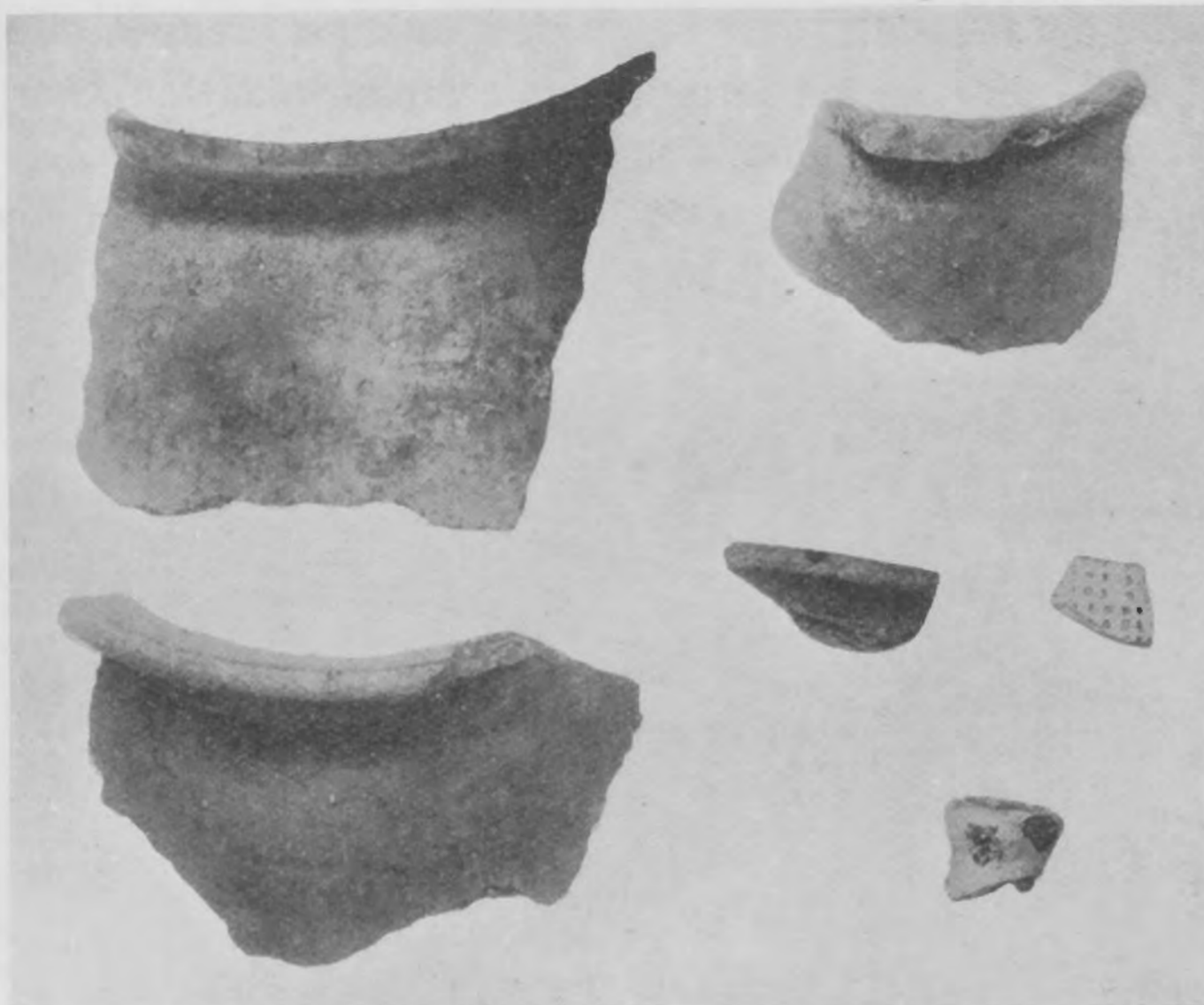
in den loop der tijden een strook van het terrein door het water afgeknabbeld.

Indien onze opvatting omtrent de gracht dus juist is, heeft daar op het Kloosterstuk in de buurtschap Rectum, onder Wierden, een versterkte Saksische nederzetting gelegen in een bocht van de Regge, die daar ter plaatse, blijkens verschillende overblijfselen van een oude rivierbedding, vroeger anders heeft geloopt dan in het thans gekanaliseerde bed, of aan het moerassige oeverland van die rivier.

De gevonden aardewerkresten: grijze kogel-

potten, enkele scherven van zoogenaamd Pingsdorfer aardewerk en een klein stukje Karolingsch aardewerk met ingedrukte vierkantjes ver-

te spreken aan den burgemeester van Wierden, den Heer J. C. van den Berg, aan wiens belangstellende medewerking het in de eerste plaats is

Afb. 11. Aardewerkscherven

sierd (zie afb. 11) dateeren deze nederzetting ongeveer in de tiende eeuw.

Ons rest nog tot slot een woord van dank uit

te danken dat dit onderzoek kon worden verricht.

W. C. BRAAT.

EEN ROMEINSCH GRAF TE NIJMEGEN

Bij grondwerk ten behoeve van den bouw van de nieuwe St. Canisiuskapel in de Molenstraat te Nijmegen werd een Romeinsch brandgraf ontdekt, waarvan de inhoud (Afb. 12 en 13) door de goede zorgen van architect en opzichter, de heeren Ch. Esturgie en G. Havekes werd bijeen gehouden. Volgens gegevens, door dezen laatste verstrekt, lagen de voorwerpen in een cirkel, van ongeveer 0.75 M. doorsnede in een „komvormige diepte”, op 5 M. uit de rooilijn en 1.50 M. beneden het trottoir. Deze inhoud bestond uit de volgende voorwerpen.

1. Terra-sigillata bord, Zuid-Gallisch met bovenop rond geprofileerden bovenrand, latere variant van type Drag. 18. Stempel: O Γ. C R E,

vgl. C I L XIII, 10010, 698, waar deze stempel vermeld staat voor de Romeinsche vindplaats Vechten; de cartouche met aan beide zijden inspringende punten. D.a.d. rand: 15.8; standring: 7.8; H: 3.8. Gaaf.

2. Terra-sigillata bakje, Zuid-Gallisch met ingesnoerden wand, type Drag. 27; dikwandig, rand bovenop rond gevormd. Aan den binnenkant vlak onder den rand een breede groeve. Stempel onleesbaar. D.a.d. rand: 9.1; standring: 4.0; H: 4.2. Iets geschonden aan den rand.

3. Terra-sigillata bakje, Zuid-Gallisch, dofkleurig, type Drag. 22; vgl. Knorr, Aislingen XVI, 16. Ritterling, Hofheim Taf XXXI, 11 B („auch in jüngerer Anlagen”), Osw.-Price, In-

trod. to the study of Terra-sig. Pl. L. Geen stempel. D.a.d. rand: 9.4; „standing”: 8.3; H. 3.1. Hersteld.

4. Platte, dunwandige schotel, aan den buitenkant lichtbruin van kleur, aan den binnenkant rood-bruin, met zwarte kleur op de breuk. De naar buiten uitstekende rand is bovenop horizontaal, buigt onderaan schuin om naar den wand; deze verloopt schuin naar een platten bodem, die aan de binnenzijde versierd is met twee groepen

regelmatig gewelfden buik. De bodem met een soort schijnring loopt naar het midden omhoog. Het platte oor, met één breede groeve is boven juist onder den rand aangezet en op den hoek rond gebogen. Met name de scherpe afzetrand doet denken aan den invloed van kannen uit de metaaltechniek. D.a.d. rand: 9.6; buik: 14.3; bodem 7.3; H: 21.2; h.v.d. hals: 7.9. Gaaf.

6. Urntje van lichtbruin geverfd aardewerk, aan het oppervlak met kleigruis bezet. De

Afb. 12. Voorwerpen uit Romeinsch graf

van telkens twee concentrische groefjes. Verscheidene dergelijke stukken in het Gemeentemuseum en het Rijksmuseum Kam te Nijmegen. Men vgl. Curle, Newstead Pl. XLVIII, type 39 en blz. 250/1. D. met rand: 18.75, zonder rand: 16.0; a.d. bodem 12.2; H. 3.7. Gerestaureerd.

5. Kan van zacht, vaal geel-bruin aardewerk, rood-bruinachtig geverfd. De platte, iets naar binnen neigende bovenrand verloopt aan de buitenzijde rond omgebogen binnenwaarts; daarop volgt een breede, licht naar binnen gebogen hals, met een scherpen afzetrand gescheiden van een

schuin naar buiten staande carniche-rand is binnen iets hol. Aan den onderkant van den bodem een cirkelvormige groeve. D.a.d. rand: 9.0; bodem: 4.7; H. 12.5. Gerestaureerd.

7. Dunwandig schaaltje, met iets schuin omhoog loopende wand, onder rond binnenwaarts buigend, bedekt met goudglimmer. De vertikaal uitstekende vlakke rand, een weinig naar beneden gericht, draagt boven den wand een groeve en langs den buitenkant een opstaanden, schuin afgeplatten en scherp geprofileerden rand. Dit randprofiel herinnert aan dat van het halfbol-

vormig bakje van fijn Nijmeegsch aardewerk uit het grafveld van het Canisiuscollege (Vgl. W. G. J. R. Vermeulen, Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen, 1932. Blz. 74, type 58, Pl. VII). In afwijking echter van dezen vorm is het schaalte minder bolvormig. Typisch is het materiaal: hoewel men bij goudglimmerwerk gewoonlijk een zacht, lichbruin materiaal ontmoet, is dit goudglimmerschaaltje van een opvallend hard, op den breuk zwart ge-

groeve. D.a.d. rand: 5.3; buik: 15.0; standring: 5.7; H: \pm 21.0; h.v.d. hals: 6.4. Iets geschonden aan den bovenkant.

9. Pijpaarden kruik, gelig getint. De geronde bovenrand met de uitholling aan de buitenzijde wijst in de richting van een type als Holwerda, Arentsburg LV, Afb. 89, 11 uit de eerste helft van de tweede eeuw. Standring en oor als bij nr. 8, het oor echter met twee groeven. D.a.d. rand: 5.0; buik: 13.4; standring: 5.9; H: 19.1;

Afb. 13. Voorwerpen uit Romeinsch graf

tint materiaal, waarschijnlijk hetzelfde als bij bord nr. 4, hoewel het buitenoppervlak iets donkerder is als bij nr. 4 en de deksel nr. 12. D.a.d. rand: 17.9; bodem: 5.8; H. 7.9; breedte v.d. rand 2.1. Gerestaureerd.

8. Pijpaarden kruik, licht bruinachtig getint. De scherp ondersneden en aan den buitenkant schuin aflopende rand doet denken aan typen als Holwerda, Arentsburg LV, Afb. 89, 4 en 5 uit Flavischen tijd of iets vroeger. Standring vierkantig in doorsnede. Het op den hoek rondachtig gebogen oor heeft één breede, vlakke

h.v.d. hals: 5.9 Gaaf.

10. Kom met naar buiten uitstekenden, iets afhangenden, platten rand; bij den bodem is de wand iets ingenomen. Voor het type vergelijk men Kastell Wiesbaden, ORL Bd. II, nr. 31, Lief. XXXI, Taf. XIII, 27. Het grove, grijze aardewerk komt geheel overeen met het door Daniëls, Rom. Nijmegen II, Oudheidkundige Mededeelingen Rijksmus. v. Oudh. n.R. VIII² (1927), blz. 90. v.v. beschreven materiaal van de pottenbakkerij bij den Weurtschen weg te Nijmegen; zoodat we mede in verband met

andere indicaties van materiaal uit het Gemeente-Museum te Nijmegen met veel waarschijnlijkheid mogen aannemen, dat er reeds ten tijde van het verblijf van het tiende legioen te Nijmegen óók aan de Westkant van de tegenwoordige stad een ceramiekindustrie zou gebloeid hebben. D.a.d. rand: 18.4; bodem 5.7; H: 8.8; breedte v.d. rand: 2.3. Gerestaureerd.

11. Urntje van grof, grijs aardewerk, met een naar binnen gebogen bovenrand, een inheemsch type derhalve in den geest van Vermeulen, Rom. grafv. Nijm. CC. type 104 D (vgl. aldaar het Germaansch type 111 B a/b) echter zonder de daar vermelde randgroeve en dieper ingebogen. Het materiaal doet ook hier denken aan de onder nr. 10 besproken pottenbakkerij in de buurt van den Weurtschen weg. D.a.d. rand (binnen): 9.0; buik: 13.2; bodem: 7.3; H: 10.6. Gaaf.

12. Dunwandig, scherp geprofileerd deksel. De aan den bovenkant komvormig uitgeholde knop heeft vier kleine openingen; dergelijke openingen, misschien bestemd om het zoogen. overkoken te voorkomen, vindt men b.v. bij een melkpot in het Rijksmuseum Kam, waar zij zich langs den rand van het afsluitende deksel bevinden. De scherpe buitenrand doet denken aan den rand van het goudglimmerschaaltje nr. 7, terwijl het harde materiaal op den breuk dezelfde zwarte kern heeft. D: 19.0; knop: 4.8; H: 4.3. Gerestaureerd.

13. Deksel van grof grijs aardewerk, overeenkomend met Vermeulen Rom. grafv. Nijm. CC. type 107 B. De knop was blijkbaar reeds vroeger met opzet doorgeslagen. D: 16.8; knop: 4.2; H: \pm 5.4

14. Dunwandige glazen flesch, vierkantig model, met naar buiten schuin afgeplatten bovenrand, als Loeschke, Smml. Niessen (³1911) Taf. XXXI, 357—58; vgl. Vermeulen, Rom. grafv. Nijm. CC., type 119 B. Het blauwachtige glas is haast kleurloos. D.a.d. rand: 3.1; bodem: 5.0; H: 10.8, h.v.d. hals: 3.0. Gaaf.

15. Glazen flesch als nr. 14. D.a.d. rand: 2.9; bodem: 5.0; H: 10.8; h.v.d. hals: 2.9. Gaaf.

16. Cylindervormige glazen flesch, blauw getint, met naar buiten schuin afgeplatten bovenrand als Kisa, Das Glas im Altertume (1908), Taf. C, 173, Ritterling, Hofheim, Glas-type 12, Vermeulen, Rom. grafv. Nijm. CC., type 119 A. Het breede, hoekig omgebogen oor met acht ribben is met een dubbelen omslag vlak onder den rand bevestigd. D.a.d. rand: 4.0; buik: 9.8; bodem: 8.9; H: 21. 8; h.v.d. hals: 4.7. Gaaf.

17. Blauw glazen flesch met tonvormigen buik, boven en beneden vier evenwijdige ribbels en één oor. Voor het type vergelijkte men Kisa, Das Glas im Altert. (1908), Taf. E., 268, Loeschke, Samml. Niessen (³1911), Taf. XVI, 168 en 173. Aan den onderkant van den bodem bevindt zich tusschen twee circulaire ribbels een stempel:

FELIX (p a l m t a k j e) FECIT

Deze stempel vermeldt ook Kisa o.c. III, blz. 943, 35 = C I L XIII 10025, 37, echter zonder tusschengevoegd palmtakje. D.a.d. rand: 3.9; buik 9.2.; bodem: 8.2.; H.: 15.1; h.v.d. hals: 3.7. Gaaf.

In de grootste van de twee kruiken werd nog het bovenstuk gevonden van een grove spijker met aangeroeste houtresten; verder twee kleine aardewerkscherfjes van een niet nader aan te duiden voorwerp.

De hier beschreven grafvondst, die we voor het gezamenlijke materiaal moeten dateeren omstreeks 100 na. Chr. waarschijnlijk dus in het laatste decennium van het verblijf van het tiende legioen te Nijmegen, kan in verband met andere grafvondsten binnen de oude Nijmeegsche stadsmuren zeker van beteekenis zijn in het vraagstuk van het vroegere Romeinsche wegennet aldaar, waaromtrent nog menig probleem valt op te lossen.

W. VERMEULEN S. J.

HOOFDARTIKELN

DIE TUNGRISCHEN STÄMME AM NIEDERRHEIN

In meinem Buch „Nederland's vroegste beschaving“ (mit deutschem Anhang „zur frühhistorischen Keramik“), in dem ich in 1907 zum ersten Mal die verschiedenen, damals in unserem Lande bekannten Urnen-Formen nach Herkunft und Zeit zu unterscheiden versuchte, habe ich zu Taf. IV (vgl. unsre Abb. 14) auch eine Gruppe meist zylindrischer Urnen sehr roher Technik

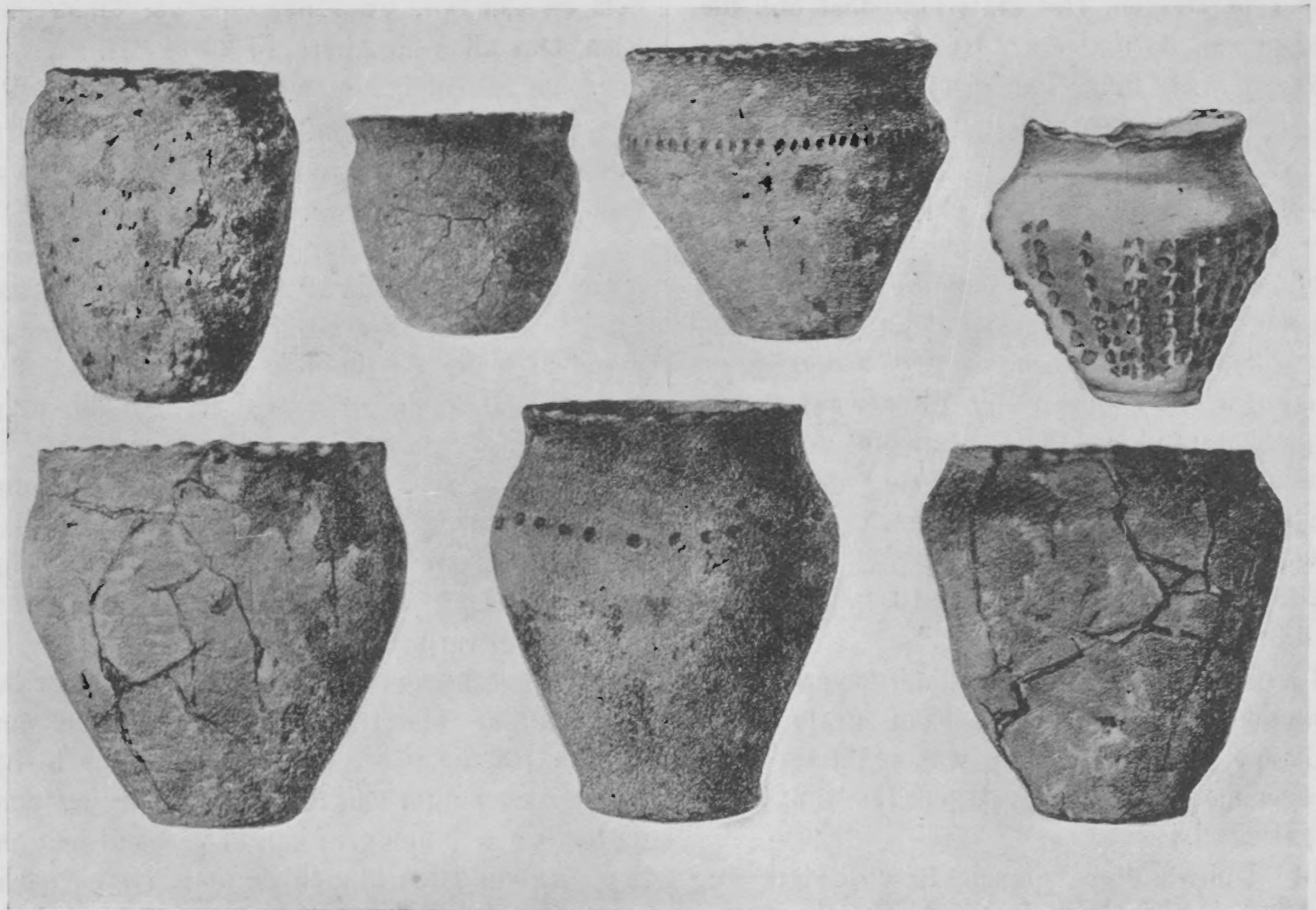

Abb. 14.

Germanische Urnen (Nach HOLW. „Nederl. vroegste beschaving“ Taf. IV)

beschrieben, bei denen besonders die absichtlich gerauhte Oberfläche und der meistens ein wenig entweder nach aussen oder nach innen gebogene, immer mit Fingernägeleindrücken verzierte Rand, charakteristisch ist. Dieser Urnentypus, der besonders in unseren südlichen Provinzen und in Gelderland sehr häufig vorkommt, konnte ich damals schon „von unserem Lande aus

in östlicher Richtung verfolgen, obwohl er nirgendwo so zahlreich auftritt wie bei uns". Auf Grund dieser Verbreitung meinte ich also diese Urnenkeramik als den Besitz germanischer Stämme nachweisen zu können, welche von Deutschland her über den Rhein gezogen waren.

Später habe ich mich noch öfters mit dieser Germanenurne beschäftigt; so in meinem Büchlein „Das Gräberfeld von de Hamert" (1914) und in meinem Aufsatz „Die Perioden der Hallstattkultur und ihre Datierung" in *Oudheidkundige Mededeelingen u.h. Rijksmuseum van Oudheden N.R. III* (1923), in dem ich zeigte, wie dieser Urnentypus, besonders in Limburg und N. Brabant, in den Gräberfeldern der Hallstattkultur eingedrungen und wie sogar daraus eine Art Mischkultur entstanden sei.

Etwa zwanzig Jahre nach dem Erscheinen meines genannten Buches beschrieb R. Stampfuss (Mannus XVII, 1925 S. 287, vgl. auch denselben in „das germ. Hügelgräberfeld von Diersfort") genau dieselbe Urnenkultur; „ein eimerförmiges gerauhtes Gefäß mit gewelltem Rande, dessen Randverzierung stets durch Fingernägeleindrücke hergestellt ist". In der Verbreitung dieser Kultur, die er nach dem Vorgang von Schumacher (*Praehist. Zeitschr. V*, 1913, S. 571) die „Harpstedter" nannte, sah er das Zeugnis dieses Vordringens der Germanen zum nördlichen Niederrhein, wo diese Urnen in die Urnenfelder der Hallstattkultur eindringen. Obwohl Stampfuss in seinem Fundortverzeichnis wohl die Abbildungen aus meinen oben genannten Arbeiten zitiert, scheint es ihm entgangen zu sein, dasz ich darin schon genau dieselbe Darstellung gegeben hatte. Nur in einer Hinsicht gehen unsere Meinungen auseinander, nämlich in der Datierung dieser Gräberfelder am Niederrhein und infolgedessen auch jener Urnenkultur selbst. Das ist denn auch der einzige Punkt auf den Stampfuss näher auf meine oben genannten Schriften eingeht, um nämlich im Anschluß an Rademachers „gründliche Kritik" meine „archaeologischen Schlüsse entschieden abzulehnen". Tatsächlich geht es hier um eine Sache prinzipieller Bedeutung. Wer wirklich davon überzeugt ist, dass die Datierung der verschiedenen prähistorischen Perioden, welche man besonders auf Grund von allgemein typologischen Theorien aufgestellt hat, dermassen unerschütterlich feststeht, dass man sich erlauben darf jeden gut konstatierten Fundbestand, der mit denselben nicht im Einklang zu bringen ist einfach als „unmöglich" abzulehnen, dem lässt sich selbstverständlich die Unrichtigkeit einer solchen einmal vorgefassten Meinung niemals beweisen. Wenn man sich zum Beispiel nicht durch ziemlich zahlreiche Funde von römischen Importsachen in oder zusammen mit 'Hallstatturnen' in unseren niederrheinischen Gegenden gefunden (vgl. hierüber meine schon oben zitierten Schriften) davon überzeugen lassen will, dass wir auch hier noch eine sehr späte Hallstattkultur gehabt haben, wie man das auch sogar in den Alpenländern festgestellt hat (vgl. zum Beispiel „*Treasures of Carniola*") so lässt es sich darüber weiter nicht reden.

Umgekehrt kann man aber auch der Meinung sein, dass es erst möglich sei in bestimmten Gegenden eine gewisse Kultur mit Sicherheit zu datieren, wenn man deren Formen in geschlossenen Funden zusammen mit wirklich datierten Sachen antrifft, dass also jeder wissenschaftlichen Betrachtung einer solchen Kultur, gerade wo möglich derartige Funde zu Grunde liegen sollen, wobei dann typologische und andere theoretische Betrachtungen erst an die zweite Stelle kommen. Stampfuss meint in seinen Urnen „Harpstedter Stiles" eine typologische Entwicklung feststellen zu können und nimmt dann an, dass dieselbe etwa im neunten vor-Christlichen Jahrhundert eine Blütezeit erlebt haben muss. Auf irgend welche Beifunde kann er diese Datierung nicht stützen. „Es ist ja leider eine betrübliche Tatsache, dass uns kein Harpstedter Gefäß mit irgend einer datierbaren Bronze oder Eisenbeigabe vorliegt" so schreibt er (Mannus I.I. S. 294). Wenn er aber vorgehen lässt, dass „über die absolute Zeitstellung des Stils bisher ausser der

Schumacherschen Angaben dass er um 500 vor Chr. den Rhein erreicht und bis in die römische Kaiserzeit fortlebt, nichts Näheres in der Literatur geäußert worden sei" so sei es mir erlaubt ihn auf meine schon oben zitierten Schriften hin zu weisen, in welchen ich unter Heranziehung vieler Fundergebnisse diese germanische Urnenkultur in die Jahrhunderte kurz vor und nach Christi Geburt datiert habe. So konnte ich damals schon die Funde von römischen Kunstperlen, Fibeln u.s.w. zusammen mit solchen Harpstedter Urnen im Dortmunder Museum (No. A. 130, 131, 133) (vgl. auch Schulz in Mannus v. S. 45), den von Scherben derselben Keramik mit einer spät-la Tène Fibel in einem Pfostenloch bei Appeltshofen (Praehist. Zeitschr. VII S. 71) und den von eben solchen Urnen zusammen mit früh-römischer Keramik (Bonn. Jahrb. 122, S. 408) in Gruben in Vetera als Beweis für diese späte Datierung heranziehen.

Aus unserem eigenen Lande zitierte ich damals schon mehrere Funde von derartigen römischen Sachen aus solchen Urnen, wie die von Cuypers in Alphen, die aus Weert und Dieren und von meiner eigenen Ausgrabung in Hoog Soeren. Seitdem haben sich diese Belege für die späte Datierung dieser Kultur noch sehr stark vermehrt; so kennen wir von den Ausgrabungen Remouchamps' bei Uden (Oudhk. Med. V²) mehrere spät la Tène oder früh-römische Sachen zusammen mit solchen Urnen gefunden. In verschiedenen römischen Kastellen wurde dieselbe Keramik häufig angetroffen, so in Vechten und Arentsburg, wo solche Scherben zusammen mit römischen aus dem ersten Jahrhundert nach Chr. besonders für die früheren Gebäudespuren geradezu charakteristisch sind (vgl. mein „Arentsburg"). In einer kleinen einheimischen Burg bei Stein an der Maas, wurden Scherben der beiden Gefässsorten ebenfalls zusammen in der Füllung eines Palissadegrabens angetroffen (Oudhk. Med. IX 19) ebenso wie in den Resten einheimischer Gebäude, welche ich bei Egmond (Oudhk. Med. N. R. I² S. 75) und in Naaldwijk (noch unpubliziert) ausgegraben habe. Auch in Utrecht kommt diese germanische Keramik häufig vor (vgl. Opgravingen Domplein in: Verslag Utr. Genootschap 1934).

Was ich schon vom Anfang an als eine der meist schlagenden Beweise für diese Datierung angeführt habe, ist weiter die grosse Uebereinstimmung dieses Urnentypus mit den ältesten keramischen Formen in den friesischen und batavischen Terpen und Wurten deren Anfang unmöglich viel älter als das erste vor-Christliche Jahrhundert angesetzt werden kann. Diese Datierung dieser friesischen Keramik wird jetzt wohl allgemein anerkannt (vgl. v. Giffen im 3. Jaarverslag van de Vereen. v. Terpenonderzoek 1918 u.f. S. 15 und in Boeles Friesland tot de 11e eeuw 1927 S. 75). In meinem Aufsatz in der Mnemosyne XLI 1913 „de Frisiis Batavisque patriae incolis", habe ich dann auch schon diese Uebereinstimmung der ältesten Keramik dieser Stämme mit der aus dem rechtsrheinischen Deutschland in Verbindung gebracht mit Tacitus' bekannter Erzählung von der Herkunft des Batavervolkes (Tac. Hist. IV 12). Auch habe ich ebenda auf andere germanische Stämme hingewiesen wie z.B. die Sygambri (Suet. Aug. 21), denen, als sie zur Zeit des Augustus von den Römern vom rechten Rheinufer auf das Linke übergesiedelt wurden, ebenfalls diese charakteristische germanische Urnenkultur auf beiden Seiten des Niederrheines angehört haben dürfte.

Denn wo wir einerseits als feststehend betrachten dürfen, dass die Verbreitung dieser Urnenkultur „das Vordringen der Germanen zum nördlichen Niederrhein", wie es Stampfuss ausdrückt, bedeute und andererseits die Datierung dieser Urnen in diesen Gegenden in die Jahrhunderte um Chr. Geb. vollkommen einwandfrei feststeht, da können wir nicht umhin dieselbe mit den Völkerbewegungen ziemlich kurz vor, ja zum Teil sogar noch während der römischen Herrschaft in Verbindung zu bringen wie sie uns aus der klassischen Literatur bekannt sind. „Plerosque Belgas esse ortos ab Germanis Rhenumque antiquitus traductos ibi consedis-

Gallosque, qui ea loca incolerent expulisse", so erzählt uns Caesar an einer bekannten Stelle des Bell. Gall. (II 4) und welche diese Germanen gewesen sind sagt er am Ende des Kapitels „Condrusos, Eburones, Caeroesos, Poemanos, qui uno nomine Germani appellantur". Von diesen waren die „Condrusi ex gente et numero Germanorum qui sunt inter Eburones et Treviros" (Caesar B.G. VI 32). Dass sie also in der Landschaft Condruz bei Lüttich zu Hause waren, welche jetzt noch ihren Namen führt, hat schon Zeuss (die Deutschen S. 213) gesehen. Weiter ist von ihnen nichts bekannt; nur wird in einer Inschrift von der nachher noch die Rede sein wird (C.I.L. VII 1072) ihr „pagus condustris" genannt. Etwas mehr lässt sich über die Eburonen (Vgl. auch G. Gorris S.J. in Publications de Limbourg 1924), ermitteln, welche nach der oben genannten Stelle Caesars wahrscheinlich nördlich an die Condrusi grenzten und daher nördlich von Lüttich zu suchen sind. So lag Tongern, Aduatica, „in mediis fere finibus Eburonum" (Caesar B.G. VI 32). Westlich von der Maas muss sich ihr Gebiet also in unseren Gegenden ziemlich weit ausgedehnt haben, aber zum grössten Teil lag es „inter Mosam ac Rhenum" (Caesar, B.G. V 24). Wie weit es sich in unseren südlichen Provinzen nach Norden ausstreckte lässt sich nicht genau sagen. Nur eine Angabe scheinen wir mir dafür zu besitzen in dem Namen des von Caesar genannten Eburonenfürsten Catuvolcus, der doch wohl mit dem des Pagus Catualium im Zusammenhang stehen muss, welcher auf der Peutingerkarte westlich von der Maas, etwa auf der Höhe von Roermond, gezeichnet ist und den wir ebenfalls auf dem Fragment einer kleinen bronzenen Tabula ansata aus der römischen Villa vom Ravensbosch bei Valkenburg lesen. (Vgl. Remouchamps in Oudhk. Med. N.R. VI 36). Dass ihr Gebiet sich aber noch ein gutes Stück weiter in Limburg und Brabant ausgedehnt hätte, ist sehr wahrscheinlich (vgl. auch Gorris a.a.O. S. 148).

Ueber die beiden anderen von Caesar genannten Germanenstämme, Caerosi und Poemani, lässt sich nichts Weiteres ermitteln. Weil Caesars Aufzählung aber offenbar im Süden an der Grenze der Treveri anfängt dürfte man vielleicht vermuten, dass dieselbe wiederum nördlich von den Eburonen, also ziemlich weit nach Norden in unserer Maasgegend zu suchen seien.

Die verschiedenen Namen dieser Stämme „qui uno nomine Germani appellantur" sind aber offenbar kurz nach Caesars Zeit aus dem Gebrauch verschwunden; später kommt keiner mehr vor. Was die Eburonen betrifft gibt man dafür meistens die Erklärung dieser Stamm sei von Caesar vollständig ausgerottet, ja man gründet hierauf sogar die Hypothese, dass die Römer nachher das vollkommen entvölkerte Land durch andere Stämme besiedelt hätten, wodurch sich dann das Vorkommen verschiedener Ortsnamen in diesem Gebiete erklären sollte. (Vgl. Revue Belge de philologie et d'hist. IX S 897 und J. W. Muller¹⁾ Nomina Geogr. Neerl. VIII 130). Dass aber eine derartige Deutung von Caesars Erzählung unzulässig und die vollkommene Vernichtung eines grossen Stammes über ein so ausgedehntes Gebiet fast undenkbar sei, haben schon andere (vgl. Gorris a.a.O. S. 149) eingesehen. Ausserdem ist nicht nur dieser Eburonen-Name aber sind gleichzeitig auch die anderen Germanen-Namen verschwunden. Eine befriedigende Erklärung dieser Tatsache findet sich, wie auch schon Gorris gesehen hat in der bekannten Stelle des Tacitus (Germ. II) wo von denselben germanischen Erobern die Rede ist „qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerunt ac nunc Tungri tunc Germani vocati sunt". Obwohl die Worte Tacitus' welche diesen vorausgehen, corrupt oder jedenfalls schwer verständlich sind, sind diese selbst vollkommen klar; sie können nur bedeuten, dass dieser Name „Tungri" sich über all diese Germanenstämme, welche in den oben genannten

1) Prof. Muller habe ich hier für den Nachweis dieser philologischen Literatur zu danken.

Gegenden an beiden Seiten der Maas und möglicherweise noch weiter nach Norden wohnten in der Zeit zwischen Caesar und Tacitus ausgebreitet hat, wobei die alten Namen dieser verschiedenen Völker offenbar verloren gegangen sind. So heisst dann auch die Stadt der Eburonen Aduatuca, welche nach Caesar noch mitten im Eburonenland lag, bald Aduatuca Tungrorum (Ptol. Geogr. II 9,5 und Itener. Anton. P. 377). Es müssen also diese Germani-Tungri gewesen sein deren Vordringen aus der Mitte Deutschlands über den Rhein von der gleichzeitigen Verbreitung dieser germanischen Keramik, dieses sog. „Harpstedter Typus“, markiert wird. Dadurch wird uns auch ihr neuer Name erst recht klar; finden wir doch in etwas späterer Zeit in jener Gegend ihrer Herkunft, das Reich der Thüringi, ja wird doch ihr Name noch bis heute vom Lande Thüringen bewahrt. Denn dass dieses „Tungri“ dasselbe sei wie das spätere „Thuringi“ ist schon öfter vermutet worden (u.a. von Kurt, vgl. van Ginneken in „Onze Taaltuin“ II 4). Und gerade in dieser Gegend an unsrer Maas, in welche wir oben die verschiedenen Stämme der Germani-Tungri lokalisieren konnten, wo auch Ammianus uns noch die Stadt der „Tungri“ nennt (XVII, 18) und „Servatius Tungrorum episcopus“ seinen Bischofssitz hatte (vgl. Sulpicius Severus Chron. II 43, 4) wird uns zur selben Zeit, d.h. im 4. Jahrhundert ein Reich der Thoringi erwähnt. Schon vor mehreren Jahren haben verschiedene Sprachforscher auf das Bestehen eines solchen Reiches hingewiesen (vgl. u.a. v. Ginneken 1.1). Erzählt uns doch Gregorius von Tours an der bekannten Stelle (Hist. Franc. II 9) von einem fränkischen Stamm am Niederrhein, welcher über den Rhein gezogen war und dann durch Thoringia ziehen musste um nach Frankreich zu kommen und von Chlogio der hier „apud Dispargum castrum habitabat, quod est in terminum „Thoringorum““. Für weitere Belege vgl. man besonders Paul, Grundriss der germanischen Philol. S. 851 und Ludwig Schmidt, Gesch. der deutschen Stämme S. 340. Im Gegensatz zu Letzterem meine ich auch eine Stelle des Procopius (de Bell. Goth. I 12) nur auf diese Thoringi in unserer Maasgegend beziehen zu können. An dieser Stelle ist erst von „Φράγγοι“ die Rede, einem Stamme von geringer Bedeutung welcher an der Rheinmündung wohnte. Dann heisst es weiter „τούτων δ' ἐχόμενοι Ἀρβόρουχοι ὄκουν οἱ ξὺν πάσῃ τῇ ἄλλῃ Γαλλίᾳ Ῥωμαίων κατήκοοι ἐκ παλαιοῦ ἦσαν. Dass mit dem Namen Armorici die Stämme im Westen Galliens nördlich von der Loire angedeutet werden kann nicht fraglich sein (Caesar B.G. V 53, VII 75, vgl. z.B. auch Zeuss, die Deutschen und ihre Nachbarstämme S. 204); μετὰ δὲ αὐτοὺς so geht nun Procopius weiter ἐς τὰ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον Θόρδιγγοι βάρβαροι, δόντος Ἀγούστου πρώτου βασιλέως ἰδρῶσαντο. Dass es sprachlich am nächsten liegt dieses αὐτοὺς auf das direkt vorangehende Ἀρβόρουχοι und nicht auf das viel weiter entfernte Φράγγοι zu beziehen, wie man das jetzt allgemein zu tun scheint (vgl. Zeuss 1.1. und L. Schmidt 1.1. S. 342) braucht kaum gesagt zu werden. Ueberdies wäre es aber auch unverständlich dass Procopius meinen sollte die Thüringer in Mittel-Deutschland grenzten an einen an der Rheinmündung wohnenden Stamm. Dagegen wohnten direct östlich von jenen gallischen Stämmen der mehr nördlichen Küstgebiete welche wir unter dem Namen Armorici kennen, tatsächlich die alten Germani-Tungri; mehrere dieser Germanen-Stämme waren wirklich auch zur Zeit des Kaisers Augustus hier übergesiedelt worden, wie es Procopius andeutet (vgl. hierüber besonders meinen oben zitierten Aufsatz in der Mnemosyne).

„Tungri“ und „Thuringi“ sind also zweifellos dasselbe, und hat man sich also bis jetzt vergebens gefragt wie es möglich sei, dass neben dem Staat der Thoringi in Mittel-Deutschland auch in unseren niederrheinischen Gegenden ein solches Thüringer-Reich entstand und sogar eine Wanderung von mitteldeutschen Thuringi nach den Niederlanden erdacht, welche im 4. Jahrhundert statt gefunden haben sollte, ohne dafür aber aus der Ueberlieferung auch nur irgend welche

Belege beibringen zu können, jetzt, wo wir gesehen haben, dass diese Thuringi in unseren Gegenden dieselben sind als die Tungri-Germani, welche schon in den Jahrhunderten um Chr. Geb. hierher gekommen sind und dass ihre charakteristische Urnenkultur sich um diese Zeit schon von Mittel-Deutschland, wo jetzt noch Thüringen den Namen dieser Tungri beibehalten hat, nach hier ausgebreitet hat, da wird uns das Bestehen dieses niederländischen Thüringen vollkommen klar.

Hat uns also die Verbreitung unseres Urnentypus über die Herkunft dieser germanisch-tungrischen Stämme und deren Vordringen über den Niederrhein belehren können, so dürften wir selbstverständlich ebenfalls von derselben eine genauere Antwort erwarten auf die Frage, wo diese Tungri in unserem Lande ansässig gewesen sind. So weit unsere Kenntnis reicht, lässt sich nun dieser Urnentypus linksrheinisch überall in den Gegenden zurückfinden, welche wir oben als von den Germani-Tungri eingenommenes Land bezeichnen konnten. In unserem Lande tritt er fast überall an der Maas auf, wo besonders das Gräberfeld von de Hamert eine Menge solcher Urnen geliefert hat, zusammen mit vielen Hallstatturnen; auch mehr westlich, im Süd-Osten der Provinz Nord-Brabant, zeigt er sich ebenfalls in grosser Menge in den Urnenfeldern dieser gallischen Hallstattkultur; so in Valkenswaard, Riethoven u.s.w. (vgl. mein, das Gräberf. v. d. Hamert) und besonders in Uden (Remouchamps in Oudhk. Med. N. R. V²). War es uns oben nicht möglich aus den literarischen Quellen herauszubekommen wie weit nach Norden diese Germani-Tungri in unserem Lande gewohnt haben, so beweisen die Bodenfunde dass sie überall auch in der nördlichen Maasgegend von Limburg und N. Brabant ansässig gewesen sind; fast nirgends überwiegt ihr Urnentypus so stark wie in der Umgebung von Wijchen, südlich von Nijmegen, wo sonst fast nur sehr verflaute Hallstatttypen neben römischen Funden auftreten. Aber auch noch viel nördlicher finden wir ein sehr starkes Verbreitungsgebiet dieser Kultur, nämlich, auf der Veluwe in Gelderland, wo u.a. Bursch, östlich von Bennekom, das Gräberfeld von Oostereng ausgegraben hat (Oudhk. Med. XIV) und wo ich selbst nördlich von Apeldoorn schon vor vielen Jahren an verschiedenen Stellen solche Urnen gefunden habe (Oudhk. Med. 1e R. I—IV). Auch noch mehr gegen Westen hin bis in die Provinz Utrecht hinein kommt der Typus vor; ja sogar in den nördlichen Provinzen lässt es sich vereinzelt finden. Wir dürfen es also, auf Grund dieser Verbreitung, als feststehend betrachten, dass bis so weit solche Stämme von Germani-Tungri gewohnt haben, dass es auch im Lande um Wijchen und auf einem grossen Teil der Veluwe ansehnliche Siedlungen solcher Tungri gegeben hat.

Diese weite Verbreitung der Tungri in unserer Gegend, wie sie uns von diesem Urnentypus bezeugt wird, scheint mir nun auch in den Inschriften Bestätigung zu finden. Von zwei Inschriften aus Birrens in England (C. I. L. VII 1072 und 1073) spricht uns die eine von einem „pagus Condrustris militans in Coh. Tungrorum“ also von Einwohnern des alten Condrusi-Landes südlich von Lüttich, als Soldaten in einer Tungri-Cohorte, die andere von solchen tungrischen Soldaten aus dem „pagus Vellaus“ (vgl. Abb. 15) unter welchem Namen sehr wahrscheinlich der unserer Veluwe zu verstehen ist, wo überdies noch verschiedene Orte in ihren Namen „Tongeren“ die Erinnerung an diese Tungri zu bewahren scheinen (vgl. hierüber J. W. Müller I. I. S. 130 und Riese, Das Rhein. Germanien i. d. Inschriften S. 200 no. 1878a Nt 2). Weiter ist auch in der bekannten Inschrift aus Vechten bei Utrecht (C. I. L. XIII 8815) die Rede von „cives Tungrici qui Fectione consistunt“ dass heisst also von tungrischen Bürgern im römischen Vechten ansässig.

Sowohl die erstgenannte Inschrift des „pagus Condrustris“ als die von Vechten enthalten eine Weihung an eine Göttin Viradecdis. Offenbar ist diese eine germanisch-tungrische Göttin gewesen, welche speziell von diesen einst über den Rhein herübergezogenen Germanen verehrt

wurde. Denn ausser bei diesen Tungri unserer Gegend findet der Name sich nur noch bei den rechts-rheinischen Taunenses in Nida (vgl. Riese, Inschr. 2253). Diese Zugehörigkeit dieser Göttin zu den Tungri-Germanenstämmen tritt noch stärker hervor als wir dieselbe unter ihrem anderen Namen fast ausschliesslich in unserer Gegend zwischen Rhein und Maas begegnen. Denn sie heisst nicht nur Viradecdis sondern auch Ludene: „Virodacti sive Lucene“ läutet die Mainzer Inschrift C.I.L. XIII 6761 (Riese Inschr. 3559). Dieser Name Ludena nun kommt ausschliesslich in unseren von Tungri besetzten Gegenden vor auf Steinen in Iversheim, westlich von Köln (Riese, Inschriften 227 und C.I.L. XIII 7944) und an verschiedenen Stellen zwischen Xanten und der niederländischen Grenze (C.I.L. XIII 8611 und 8723: Riese, Inschr. 2828, 2827 und 1361a). Dass wir schliesslich diese Göttin Hludena auch einmal in Beetgum in Friesland (C.I.L. XIII 8830, Riese, Inschr. 2829) antreffen bringt uns noch eine willkommene Bestätigung von dem Schluss zu welchem uns schon die Uebereinstimmung der ältesten friesischen Kultur mit der unserer Germani-Tungri geführt hat, dass nämlich auch die Friesen zu jenen germanischen Stämmen gehört haben welche aus den rechts-rheinischen Gebieten über den Rhein gezogen einen grossen Teil unseres Landes eingenommen haben.

November '34

J. H. HOLWERDA

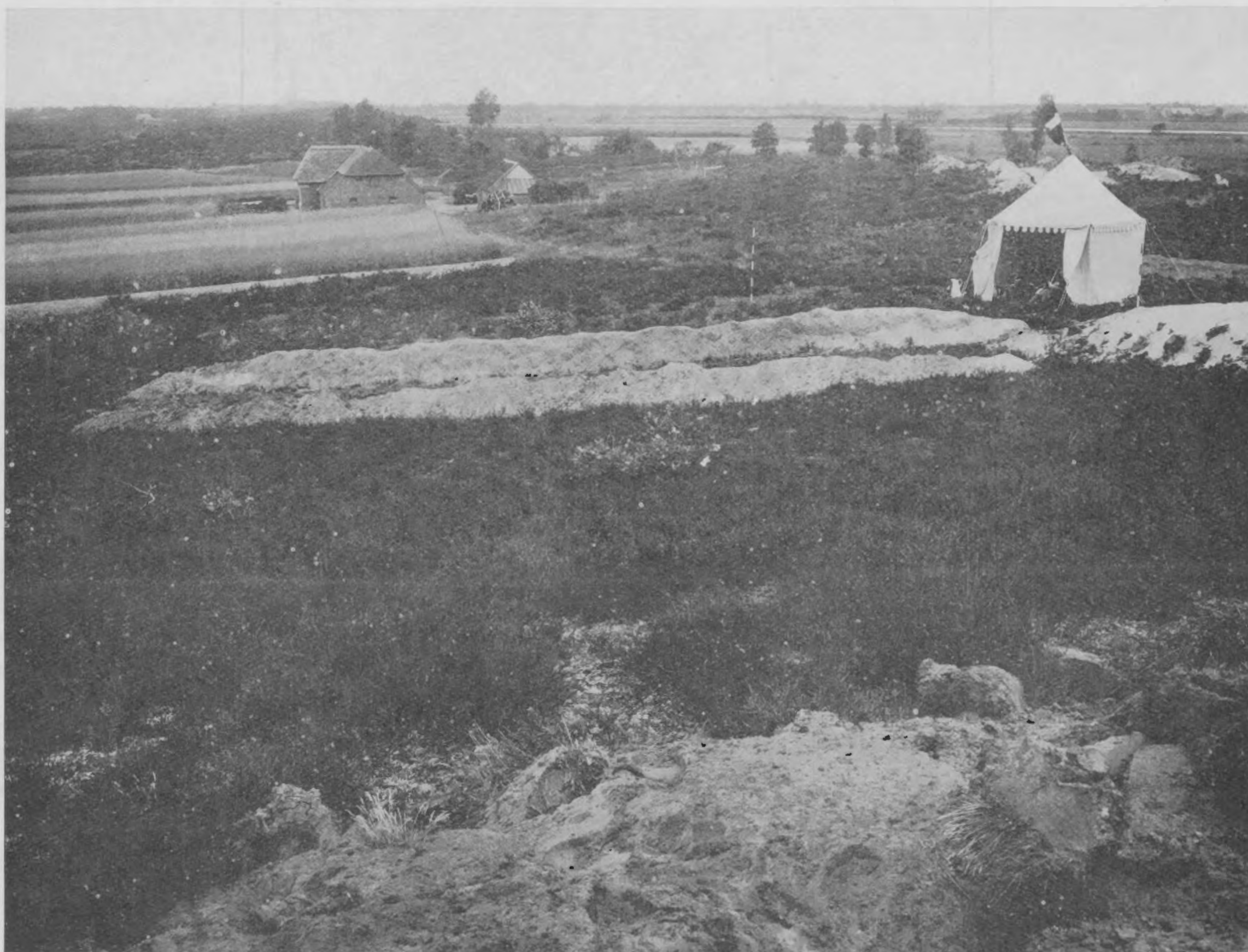
Abb. 15.

Inscription nach Abguss in Leiden

GERMAANSCH HUIZENBOUW

In den zomer van 1932 vond de Heer F. BLOEMEN, onze ijverige correspondent te Wychen, overblijfselen van woningen, kenbaar aan de paalsporen in den moederbodem, die hij op kaart bracht en in deze mededeelingen (Nr. XIV, 1935, blz. 5—9) gepubliceerde.

Aangemoedigd door zijn ontdekking, en door de bemiddeling van den Heer BLOEMEN in de gelegenheid gesteld, op deze terreinen, eigendom van de gemeente Wychen, een onderzoek

Afb. 16. De heuvelrug met het Wychensch Ven op den achtergrond

in te stellen, kon ik in twee opeenvolgende campagnes in de zomers van 1933 en 1934 eenige verdere huisplattegronden ontgraven.

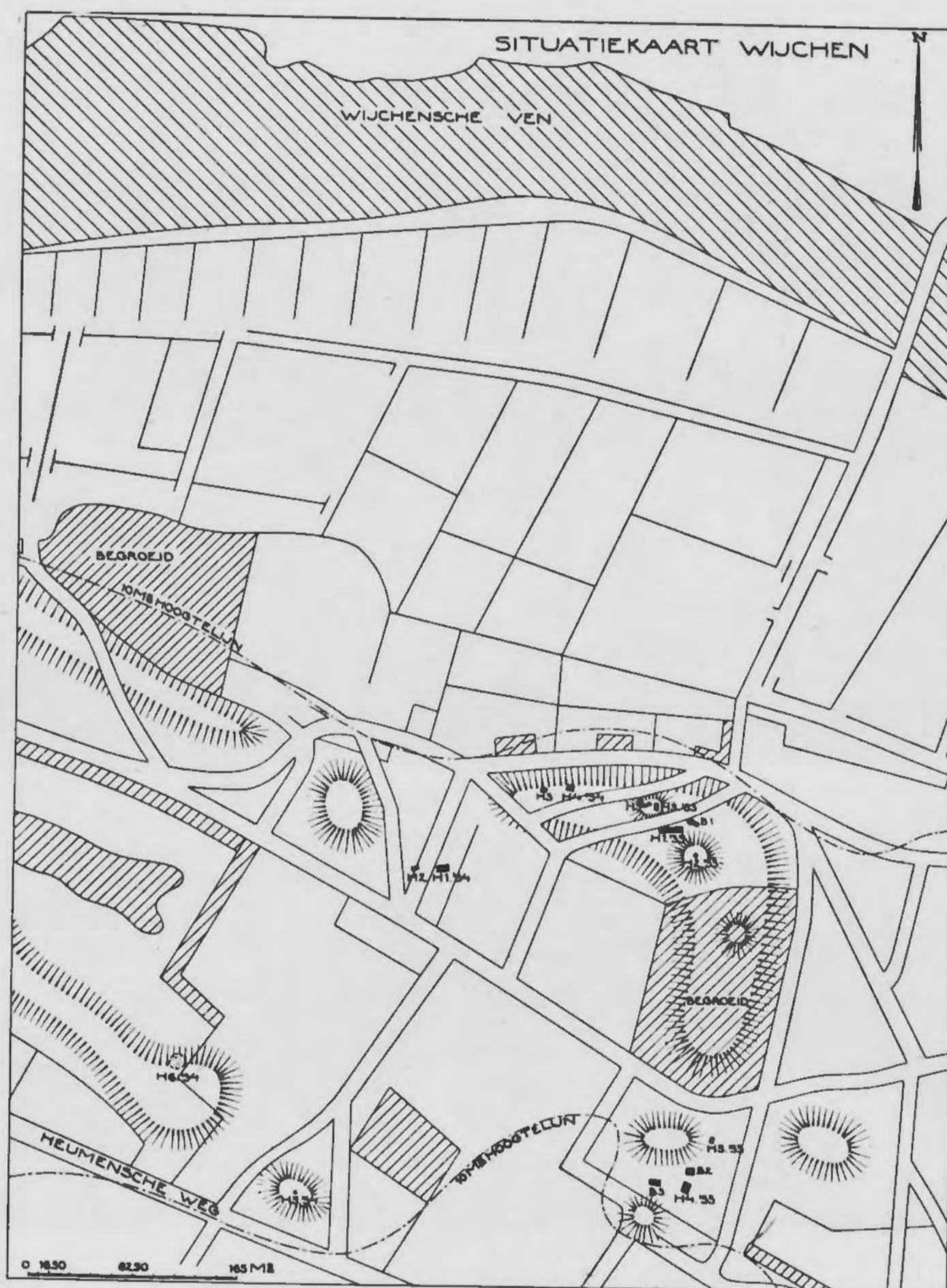
Het terrein in kwestie ligt aan den Heumenschen Grintweg, die in z.o. richting loopt vanaf het klooster Alverna aan den Rijksweg 's Hertogenbosch—Nijmegen, en zich verder o. als een zandweg voortzet door de bosschen van Hatert in de gemeente Overasselt.

Aan den n. kant van dezen weg strekt zich het zgn. Wychensche Ven uit, een lang smal meer, waarin wij naar alle waarschijnlijkheid de rest van een ouden Maasarm hebben te zien.

Tusschen het water en den weg verheffen zich verschillende heuvels en heuvelruggen tot 20.6 M boven A.P.

In het bijzonder langs het Ven loopt een nauwelijks hier en daar onderbroken heuvelrug. Tusschen deze heuvels, en vooral ten Z. van dezen heuvelketen daalt het terrein vrij sterk, doch een groot deel ervan ligt volgens de gegevens van de stafkaart toch nog omsloten door de 10 M. hoogtelijn, zoodat het geheel (waarbij een deel van den Heumenschen Weg ingesloten is) een soort van plateau vormt, dat zich verheft boven de lager liggende omgeving. Vooral in de richting van het water is de helling vrij steil (afb. 16).

De groote overstromingen, die tengevolge van dijkdoorbraak deze geheele streek in 1916

Afb. 17. De ligging der huizen in het landschap

zoozeer geteisterd hebben, toonden tevens aan, dat in tijden van hoog water vóór den huidige dijk aanleg het geheele omringende land onderliep, tot een deel van den Heumenschen Weg toe. Daardoor wordt dan ook het juiste licht geworpen op het kiezen van deze heuvelcomplexen als woonplaatsen door de bewoners dezer streken omstreeks Chr. geboorte.

Want op dit heuvelachtige plateau, beschut tegen overstromingen, en toch aan den rand van het water, liggen als de huidige boerenhuizen verspreid de Germaansche woningen.

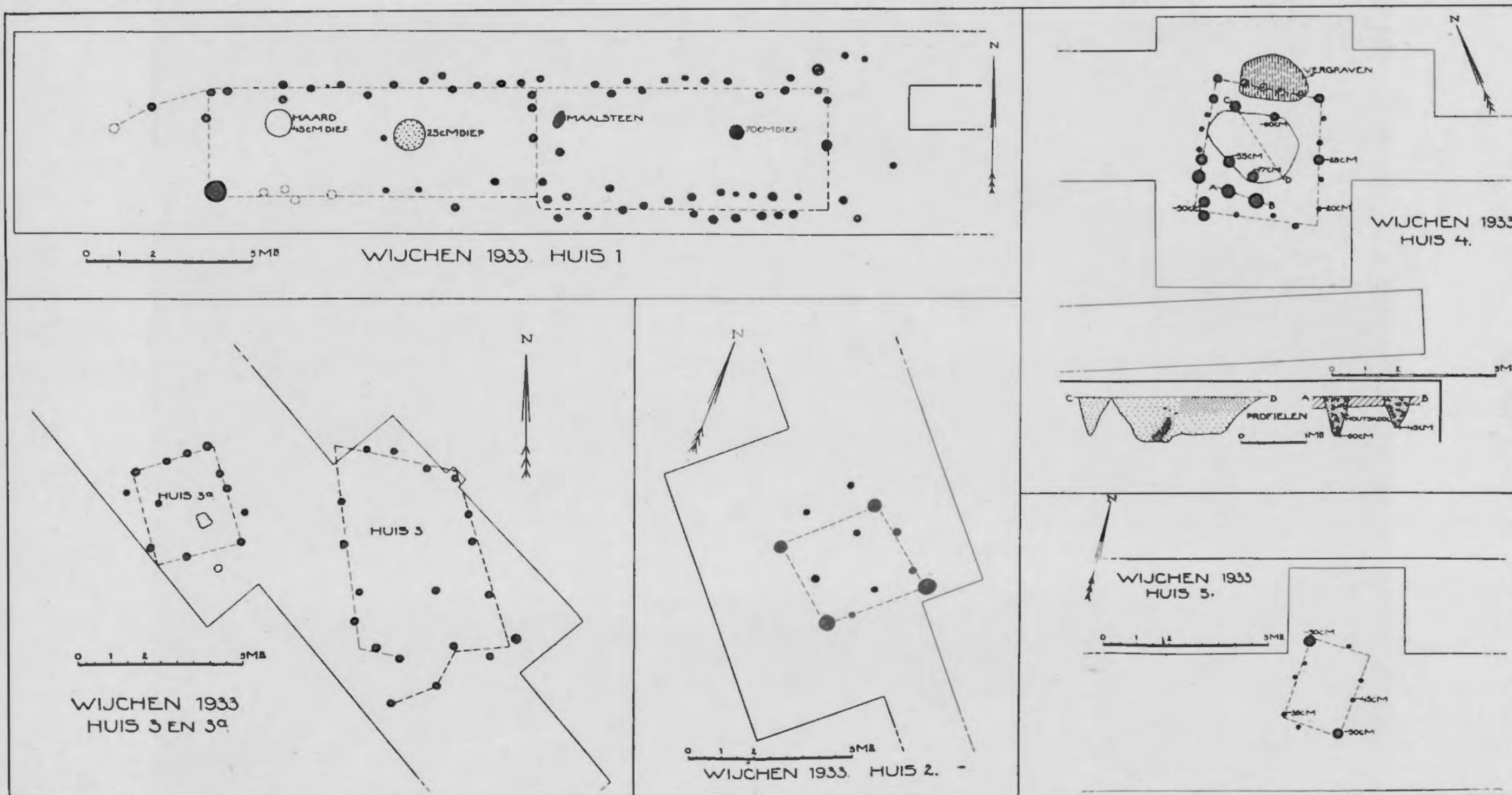
Op bijgaand overzichtskaartje, naar een vergrooting van de stafkaart, (afb. 17) zijn de door den Heer BLOEMEN gevonden huizen in de volgorde hunner beschrijving in O.M. XIV aan-

geduid als B₁—B₃. Daarnaast zijn de plaatsen aangegeven, waar de door ons in 1933/34 ontgraven woningen gelegen waren.

Hieronder volgt de beschrijving van de laatsten:

1933 huis 1. (afb. 18 en 19).

Vanzelfsprekend was er voor ons de meeste aanleiding daar te gaan graven, waar de Heer BLOEMEN reeds succes geboekt had. Zoo werd in onze eerste campagne o.a. een sleuf gelegd door een breed, vlak plateau tusschen twee steile heuvels aan het meer, waar in 1932 bij de

Afb. 18. Plattegronden der in 1933 ontgraven huizen

onderzoekingen van den Heer BLOEMEN de door hem het eerst besproken hut (t.a.p. afb. 5) te voorschijn was gekomen.

Hier ontdekten wij een lang smal huis (18.50 M. bij 3.75 M.), welks omtrek bepaald werd door een groot aantal paalgoten. Deze paalgoten teekenden zich deels hoogst onduidelijk af en reikten over het algemeen zeer weinig diep in den vasten, uit geel zand bestaanden bodem. De vorm van het aldus verkregen grondplan is die van een rechthoek met afgeronde hoeken. Merkwaardig nu is het, dat van de westelijke helft, die door een duidelijk kenbaren dwarswand van de oostelijke is gescheiden, de z. wand wat inspringt (ongeveer 0.50 M.). Anderzijds valt het op, dat in de westelijke helft geen enkele middenpaal te constateeren was, terwijl in de oostelijke helft een 70 c.M. diep paalgat aangetroffen werd op eenigen afstand van den oostelijken wand, midden tusschen de n. en z. wanden gelegen. Evenver van den westelijken wand van het breede huis als de in situ aangetroffen maalsteen lag wederom een paalgat, dat men bezwaarlijk als tot den wand behoorend kon beschouwen. De paal, midden in den oostelijken wand gelegen, bleek ons zwaarder geweest te zijn dan de overige wandpalen.

De conclusies, die men uit deze verschijnselen kan trekken, zijn deze, dat het oostelijk huis een zadeldak bezeten moet hebben, in het midden steunend op een draagbalk, aan de zijden op de lage wanden. Daarentegen is de smalle westelijke helft wellicht te reconstrueeren met schuine wanden, dus tentvormig. De teekening afb. 24 onderaan geeft deze gedachten omtrent den opbouw van dit huis weer.

Vermelding verdient verder nog het weinig regelmatige verloop der wandpalen. Toch

Afb. 19. Huis 1, 1933, gezien vanaf het oosten

wordt de indruk gewekt, alsof naar een zigzagplaatsing gestreefd werd, waarschijnlijk ter wille van het juiste verloop van den eigenlijken, uit twijgen tusschen de palen gevlochten wand. Plaatselijk, vooral aan de o.zijde van den z.-wand, troffen wij meerdere palen aan dan elders, wellicht het bewijs eener vernieuwing. De gestippelde paalgaten waren slechts zeer onduidelijk. Binnenin het huis lag in het breede gedeelte een wrijfsteen van zandsteen, die, aan de lucht blootgesteld, spoedig uiteenviel. In het smalle, w. gedeelte lag de kleine haard en een rond ondiep gat, met scherven gevuld.

Ten slotte nog een opmerking over de paalgaten, aangetroffen buiten den omtrek der woning. Aan de n.-zijde van den westelijken gevel lagen twee palen op geruimen afstand van dezen wand. Zooals de stippellijn reeds aangeeft, zien wij hierin een verlenging van den

noordelijken wand, als een beschermende haag voor den ingang. Van dezen laatsten nemen wij aan, dat hij gelegen was ten n. van den zwaren paal op den z.w. hoek van het huis. Voor de palen, buiten den oostelijken gevel gevonden is het ons onmogelijk, een in alle opzichten bevredigende verklaring te geven. Zij stonden allen, voor zoover na te gaan, oorspronkelijk rechtop.

1933 huizen 2, 3 en 3a. (afb. 18).

Ten Z. van huis 1 lag op den top van den heuvel huis 2; op den anderen heuvel ten N.W. van het plateau lagen twee huizen, 3 en 3a. De kleinere huizen 2 en 3a zijn zeer eenvoudig van constructie. Van geringe afmetingen, missen zij de middenpalen tot steun van het zadeldak, die wij in het bredere gedeelte van huis 1 reeds aantreffen, en die, naar wij zullen zien, in alle grootere huizen aanwezig zijn.

Bij huis 2 zijn het voornamelijk de vier zware palen op de hoeken, die opvallen. Daartusschen liggen kleinere palen, die deels afkomstig zullen zijn van de vlechtwand. Huis 3a is ongeveer van dezelfde afmetingen, eveneens vierkant. De kleine onregelmatig-vierkante plek in het inwendige was donkergekleurd en bevatte vele scherven. De toegang tot dit huis lag waarschijnlijk in de z. wand.

Het groote huis 3, eenigszins trapeziumvormig, had eveneens den ingang in het Zuiden. Hier wijst de paal, in het midden van de zuidelijke helft gelegen, erop, dat dit groote huis waarschijnlijk wederom een zadeldak bezeten moeten hebben. Dit lijkt ons juist, dan dat men zou veronderstellen, dat deze middenpaal, die met de op dezelfde lijn aangetroffen wandpalen op ongeveer $\frac{1}{3}$ van de lengte ligt, het huis door een wand in twee deelen verdeelde, zoodat huis 3 dan een soort voorhal bezeten zou hebben. Zekerheid evenwel was niet te verkrijgen. Duidelijk was de vorm van den ingang. Eén der wanden springt hier evenals elders vooruit vóór de andere.

1933 huis 4. (afb. 18).

Zuidelijker, dus dicht bij den Heumenschen Weg, vond de Heer BLOEMEN de twee andere door hem beschreven huizen. Ook daar mochten wij erin slagen enkele kleinere woningen in de nabijheid van deze te ontdekken. Huis 4 vertoont een duidelijke, onregelmatig-vierkante omtrek van grootere en kleinere paalgaten, die oorspronkelijk de vlechtwand hielpen vormen. In het midden van het vierkant lag een groote min of meer eivormige donkerder getinte plek, die bij nader onderzoek (zie profiel C-D) komvormig in doorsnede bleek. Deze verkleuring is dus de vulling van een breede, platte kull, die blijkbaar een belangrijk deel heeft uitgemaakt van de woning. De vier palen, aan de randen hiervan aangetroffen, moeten ermee op de een of ander wijze verband gehouden hebben. De juiste beteekenis is ons evenwel, evenmin als de diepe palen A en B, duidelijk geworden. Deze laatsten moeten echter ook op de een of andere wijze met de constructie van het dak samenhangen. De wandpalen waren overigens tamelijk regelmatig geplaatst, en die van den n. wand, die door een latere vergraving niet te vinden waren, zijn met stippellijnen gereconstrueerd.

1933 huis 5. (afb. 18).

Een klein rechthoekig gebouwtje met palenwand werd ten slotte nog gevonden iets ten N. van de andere huizen (B₂, B₃ en '33: 4). Na het voorafgaande behoeft hierover niets naders vermeld te worden.

De opgravingen werden in 1934 voortgezet op en bij den heuvelrug langs het meer, nu meer in w. richting. Inmiddels had de gemeente Wychen een gedeelte van het terrein reeds in werkverschaffing omgezet en met dennen beplant, waarbij op enkele plaatsen scherven van Germaansch aardewerk voor den dag kwamen. Op grond daarvan is aan te nemen, dat deze heuvelrug langs het Wychensche Ven naar het O. en Z. toe in zijn top nog tal van huizen verborgen hield, die echter bij het omzetten meest zullen zijn vernield. Door de goede zorgen van

Afb. 20. De huizen 1934: 1 en 2 met omgeving

den Heer BLOEMEN kon er zooveel toezicht gehouden worden bij deze werkzaamheden, dat dit althans op grond van schervenvondsten en van het aantreffen van enkele paalgaten was te constateeren. Onze eigen opgravingen van 1934 bepaalde zich tot het gedeelte westelijk van de eerder gevonden huizen B₁ en '33: 1—3, waar het ons gelukte eenige interessante huisvormen terug te vinden ('34: 1—4), en verder tot een paar terreinen dichtbij den Heumenschen Weg (H₅ en H₆ '34).

1934 huis 1. (afb. 20).

In een dal tusschen twee heuvels bij het meer (zie de kaart) vonden wij tal van paalgaten, die zich door hun groote aantal en hun chaotische plaatsing onderscheidten en ons daardoor

eerst in verlegenheid brachten. Al spoedig echter teekenden zich te midden van hen een tweetal rechthoekige huizen af, een grooter (huis 1) en een kleiner (huis 2).

Bepalen wij ons eerst tot huis 1. Dit is tamelijk breed in verhouding tot zijn lengte ($5\frac{1}{2}$ M. bij $9\frac{1}{2}$ M.). In zooverre vormt het wel een sterke tegenstelling met het smalle en lange huis 1 van 1933. In het midden van de n.o. helft lag de haard (bij 20), die weliswaar gedeeltelijk reeds vergraven was, maar nog duidelijk kenbaar bleef door de roode brandkleur van het zand en door de houtskooldeeltjes, die wij er aantroffen. De wandpalen omsluiten voorts een rechthoek, en de z.o. wand springt weer iets vooruit en naar binnen om een bescherming van den ingang te vormen. Aangezien dit huis aan drie zijden niet door andere paalgaten is omgeven, en de reeksen palen voorts min of meer rondom den haard gelegen zijn, lijkt mij de reconstructie van de wanden, als boven vermeld, en aangegeven door een stippellijn op de kaart, juist te zijn. Is dit inderdaad het geval, dan rest ons een verklaring te geven van de binnen het huis aangetroffen palen. Bezien wij daartoe eerst de profielen, dan treft ons terstond de groote diepte der palen 5 en 6, in mindere mate ook die van 11. Van de andere palen is alléén de hoekpaal 16 in diepte met dezen te vergelijken. Verder valt het op, dat de plaatsing der binnenpalen niet een willekeurige is, doch dat zij paarsgewijze de beide zijwanden verbinden. Om de ligging van 8 en 9 kan men daarom vermoeden, dat bij X eveneens een ondiepe paal gelegen zou kunnen hebben, die zich evenwel zoo onduidelijk afteekende, dat wij dezen niet ontdekten. (Bij vele wandpalen immers zal zich ongetwijfeld het zelfde hebben voorgedaan, terwijl andere, op de kaart door stippelomtrek aangegeven, nog wel gezien werden, doch hoogst onduidelijk waren).

Zoo reconstrueeren wij uit de binnenpalen twee jukken van twee (11 en 12) en drie (7, 8 en X) palen, die, door dwarsbalken verbonden, het zadeldak van dit breede huis zouden hebben geschoord, zooals de beide teekeningen resp. van voor- en achtergevel (afb. 24) dit aanduiden. Duidelijk komt hierbij naar voren de beteekenis der zware palen 5 en 6. Immers, het aldus verkregen zadeldak vormt aan de voorzijde een gevel, gevormd door de rij palen 17—14 enz. Aan de achterzijde evenwel daalt het dak schuin tot de betrekkelijk lage achterwand 18—19, waarover het waarschijnlijk een weinig naar achteren uitstak. (Men vergelijke hiermede het straks te bespreken huis 4, 1934). Daardoor kregen ook aan deze z.w. zijde de hier het meest heerschende winden gelegenheid, over het betrekkelijk laag gelegen huis heen te strijken, in plaats van de kans te krijgen onder het dak te komen en dit dientengevolge van het huis te lichten. Paal 5 ontving den last van de balk, die van de nok van het huis bij 6 schuin naar achteren liep. De groote diepten der ingravingen voor de plaatsing van palen 5 en 6 krijgen door een en ander dus een bevredigende verklaring.

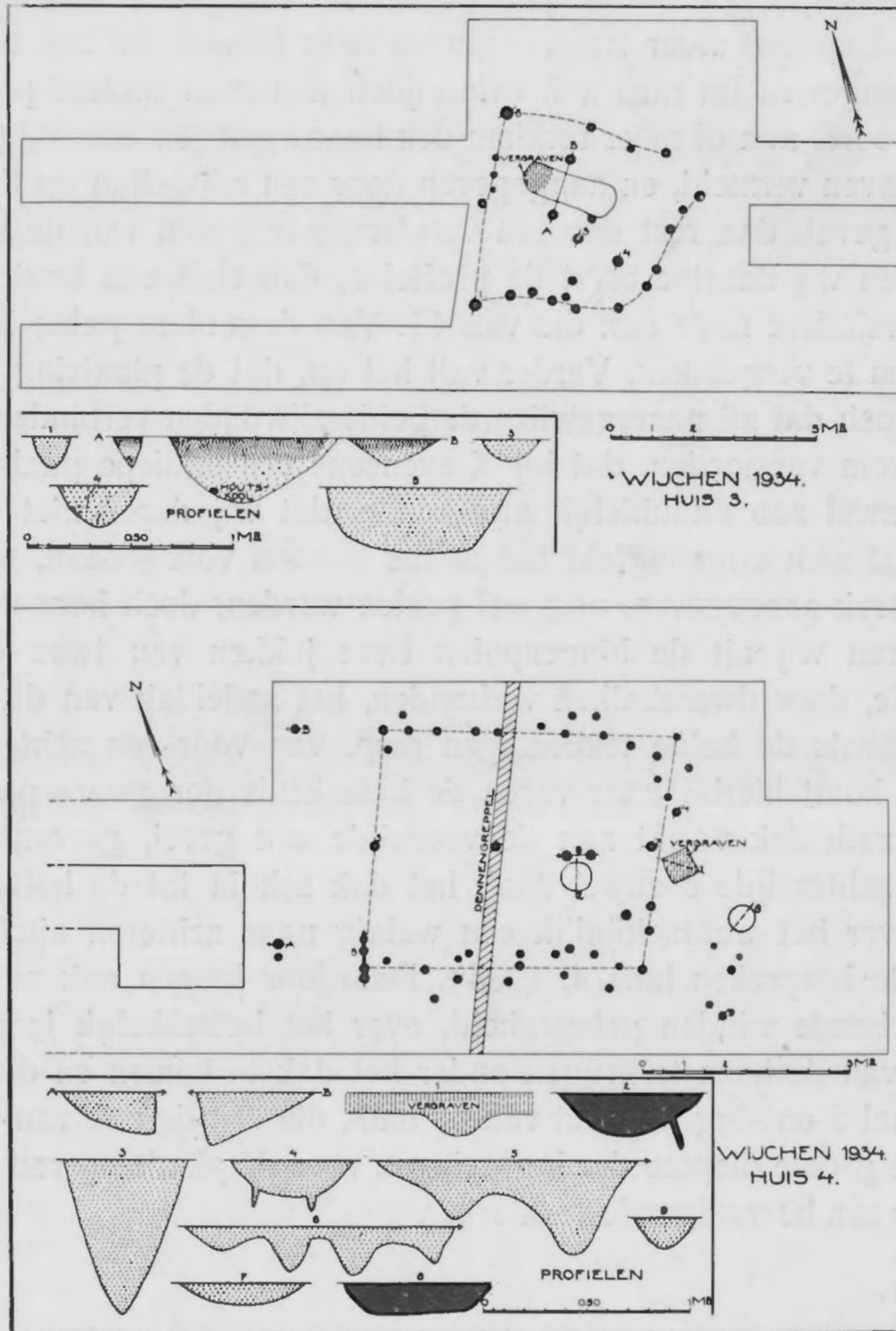
Huis 2 1934 (afb. 20).

Zooals reeds opgemerkt, was het aantal paalgaten, vooral westelijk van huis 1, zóó groot, en hun plaatsing zóó onregelmatig, dat het mogelijk was, van de meesten een bevredigende verklaring te geven.

Slechts één uitzondering troffen wij hier aan. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kunnen wij constateeren, dat de op de kaart door een stippellijn verbonden paalgaten van huis 2 inderdaad samen de wanden van een smal, schuurachtig gebouw zullen hebben omsloten, waarin de haard ontbrak. Ook hier loopt één der lange wanden aan de N.O. zijde iets verder door dan de dwarswand reikt. De profielen 1—4 toonen aan, dat de wandpalen in het algemeen niet diep ingegraven waren. Binnenin dit gebouw werden geen verdere sporen aangetroffen.

1934 huis 3 (afb. 21).

Even onregelmatig als zulks bij huis 4 van 1933 het geval was, lagen hier de wandpalen eener kleine vierkante woning. Eenigszins uit het midden lag een langwerpige haard, geflankeerd door twee palen A en B, terwijl voorts nog een drietal andere palen, w.o. 3 en 4 binnen in de woning werden aangetroffen. Wijst het onregelmatige verloop van de wanden op het

Afb. 21. Plattegronden en profielen der huizen 3 en 4, 1934

bestaan van een vlechtwand, het moet ons hier wederom van het hart, dat wij ons omtrent de reconstructie ook van dit huis, weinig positief kunnen uitspreken. Uit de profielen viel in dit opzicht hier niets te leren, want hieruit blijkt alleen, dat velen dezer palen niet zwaar genoeg gefundeerd zijn, om hen met zekerheid als de eigenlijke dragers van het dak aan te wijzen. Ook is daarvoor de onderlinge ligging te willekeurig. Mogelijk wordt door de palen 3 en 4 het zuidelijk deel der woning afgeschut, en is toch de o.w. door A loopende rij paalgaten de drager van het dak.

1934 huis 4 (afb. 21 en 22).

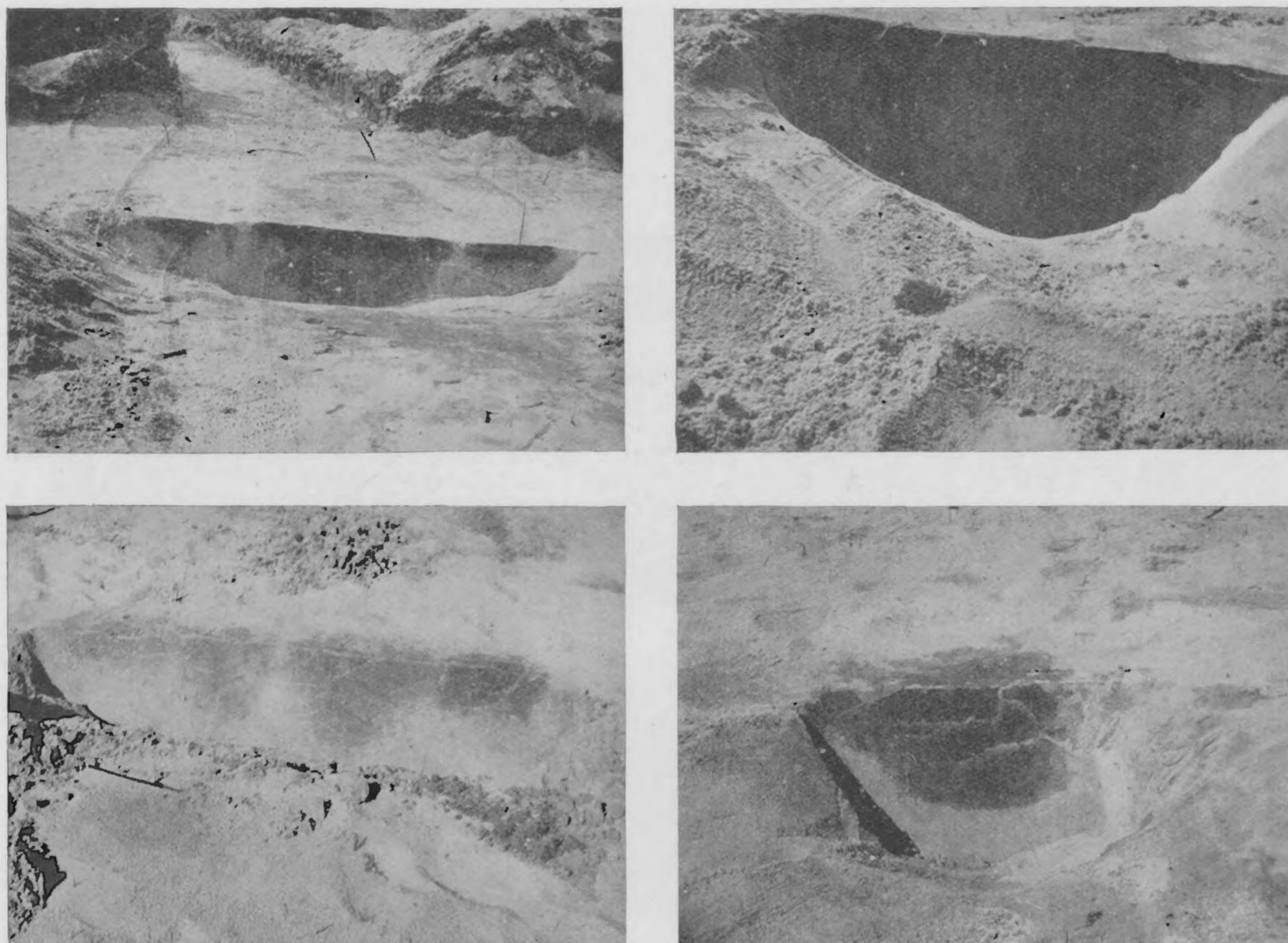
De wandpalen van huis 4 omsluiten een vierkant van ongeveer 5.75 M. bij 6.75 M. Behalve daar, waar een recente greppel voor het uitzaaien van dennen dwars over het huis in de breedterichting loopt, waren alle paalgaten duidelijk te onderkennen, zoodat de geteekende plattegrond vrijwel volledig te noemen is. Hierbij merken wij op, dat vooral de lange wanden uit vele palen bestonden, die wellicht deels van herstellingen der oorspronkelijke wanden stammen, doch verder duidelijk op een vlechtwand wijzen. Reeds dadelijk is het opvallend, dat

Afb. 22. Huis 4, 1934, gezien vanaf het westen.

de w. wand, juist de zijde, die het meest blootgesteld was aan den wind, zoo dun met palen is bezet. Dit verschijnsel, dat terstond bij de ontgraving in het oog viel, leidde ons ertoe, aan deze zijde de blootgelegde vlakte te vergrooten. Immers, wanneer deze meest geëxponeerde wand zoo weinig palen bevatte, was dit alléén te verklaren, wanneer het geen buitenwand geweest was. Bij dit onderzoek kwamen twee paalgaten A en B voor den dag, die slechts deel van deze woning hadden kunnen uitmaken. Bij A lag nog een ander paalgat. Na het maken van een profiel door de beide gaten A en B bleek, dat hierin in de richting van het huis schuin staande balken gelegen hadden, zichtbaar aan den vorm der ingraving. Aan deze zijde moet het dak, op deze balken rustend, tot op den beganen grond hebben doorgelopen, waardoor de

wind er geen vat op kon krijgen, doch er overheen streek. Hoe dit dak er verder uitgezien heeft, leert ons een vergelijking tusschen de diepe profielen van de middenpalen 3 en 5 met de ondiepe wandpalen bij 6 (men vergelijke ook de foto's afb. 23). Tevens bleek, dat in de lijn 3—5, toen wij ter plaatse de dennengreppel uitdiepten, juist een dergelijk dieper reikend paalgat onder deze verborgen gelegen had, dat deze middellijn completeert. Ook hier hebben we, evenals in huis 1, dus te doen met een zadeldak, dat hoofdzakelijk steunde op deze middelste palen. Van het uitwendige van dit gebouw, zooals we ons dit voorstellen, geven de reconstructie-

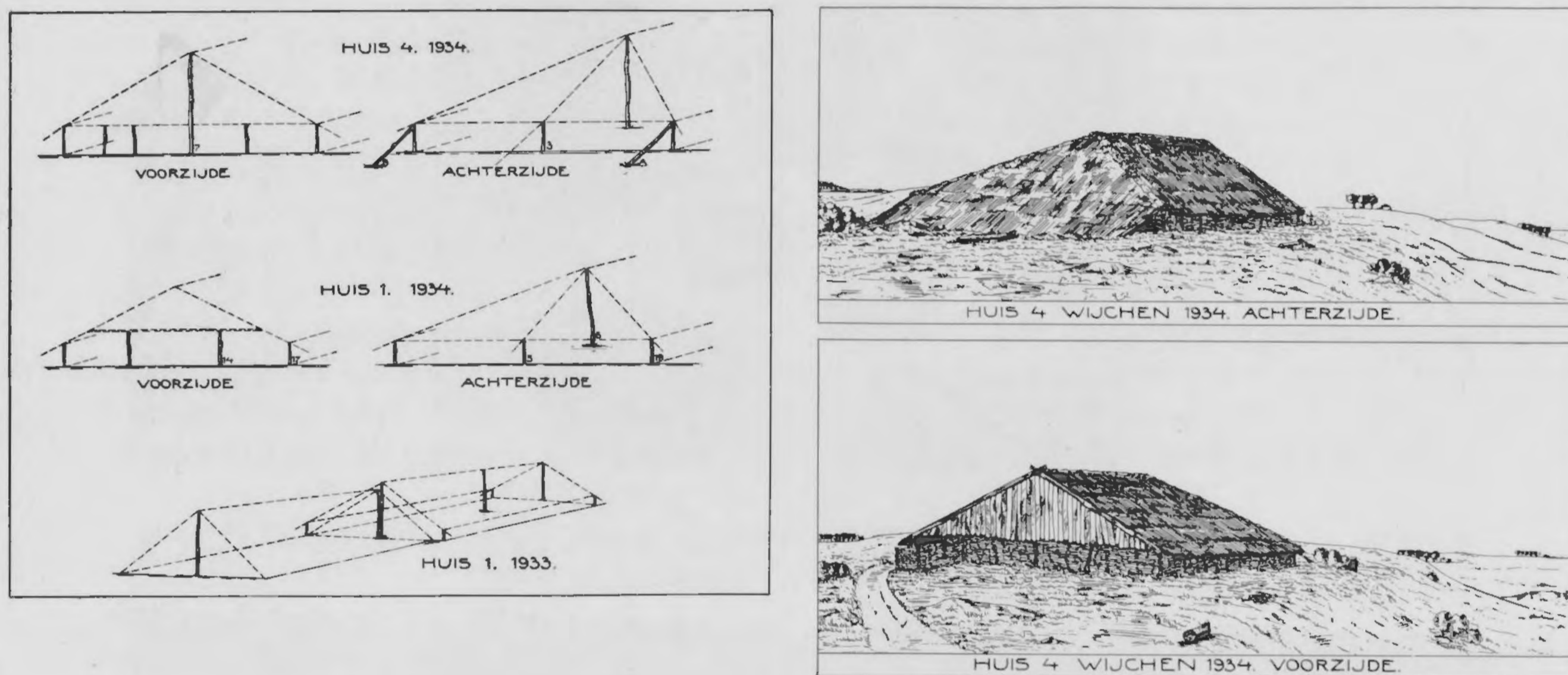
Afb. 23. Profielen, boven: de haard van huis 3, en de zware middenpalen van huis 4.
Onder: kleine wandpalen van huis 4, en één der schuine balken.

teekening en de beide schetsen van voor- en achtergevel, afb. 24, een indruk. De kleine paalgaten in den Z.O. hoek, buiten het gebouw gelegen, zijn hierbij gebruikt voor omheining van den ingang, dien we waarschijnlijk in dezen hoek te zoeken hebben. Voor den juisten vorm hiervan op de reconstructieschets kan ik natuurlijk niet instaan, evenmin als voor de juistheid van de gevelbekleding.

Bij het teekenen van den gevel is meer gelet op de min of meer afwisselende werking dezer houtbekleding tegenover de overige leemen wanden en het plaggendak. Ook de gevelbekroning, door de beide schuine balken na hun raakpunt te laten doorloopen en hun einden den ruwen vorm van paardenkoppen te geven, wordt niet door de vondsten ter plaatse gestaafd. Ik kon mij

hier echter beroepen op een andere vondst, in een der bronnen van de Altenburg, het oude Mattium, gedaan, van een dergelijk stel versierde balken ¹⁾).

Binnen het huis lag in het midden der voorste, o. helft een haardplek, rond van vorm, aan het ondereinde waarvan nog de resten van een verkoolden balk aangetroffen werden. (Zie de profieltekening 2). Buiten vóór het huis lag nog een andere ronde vuurplek, 8, die aan de onderzijde afgeplat was. De vierkante plek 1, die eveneens veel houtskool bevatte, en vlak bij de huiswand lag, bleek uit lateren, tamelijk recenten tijd te stammen.

Afb. 24. Reconstructietekeningen.

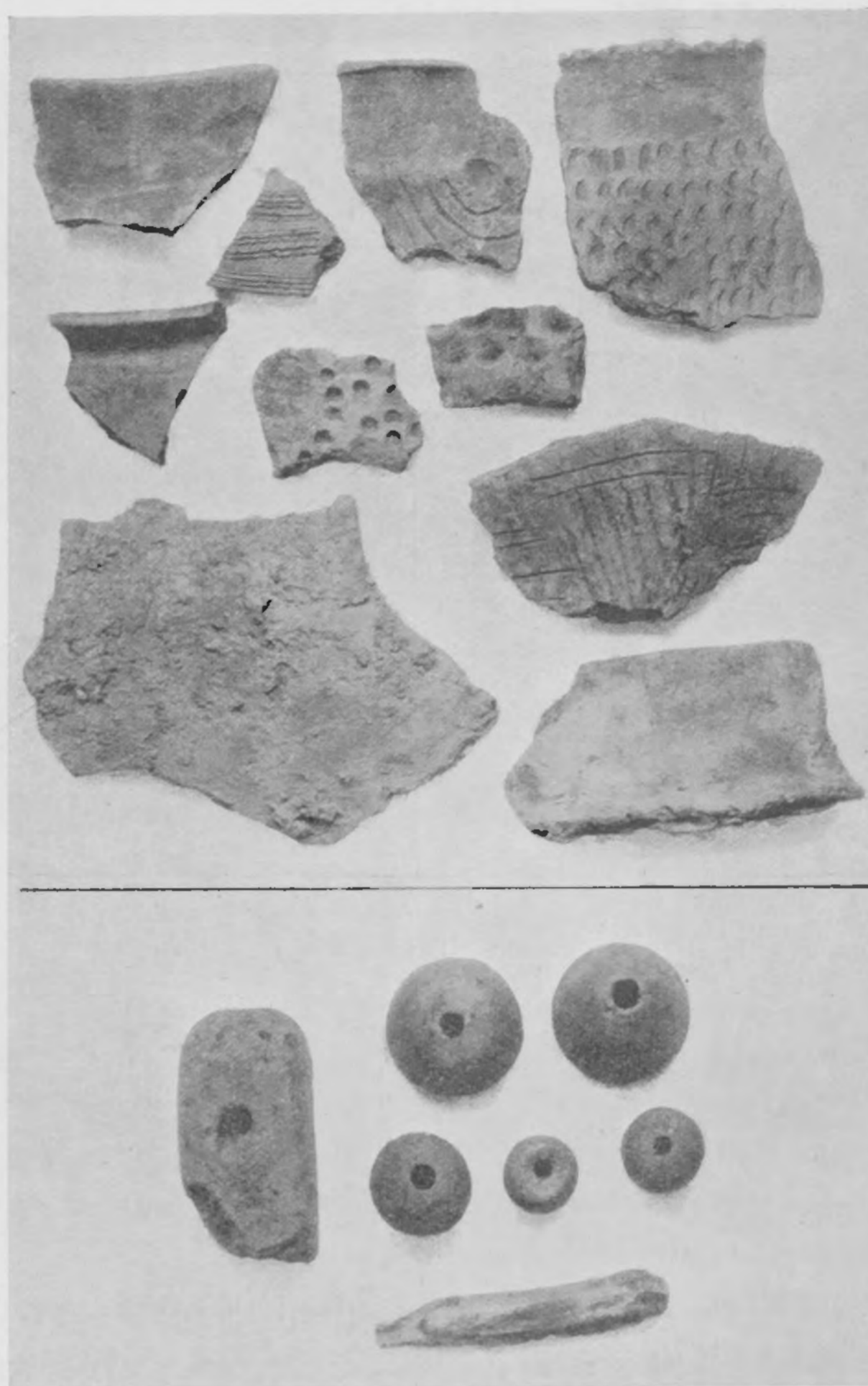
1934 huizen 5 en 6.

Dicht aan den grintweg lagen nog twee terreinen, waar schervenvondsten de aanwezigheid van dergelijke huizen waarschijnlijk maakten. Vindplaats 5 lag bovenop een heuvel, die op den top door recente gravingen geheel doorwoeld bleek. Enkele paalgaten konden daar nog geconstateerd worden, te weinig echter om den huisvorm aan te geven. Vindplaats 6 lag op het terrein van de Gasthuizen, welke Nijmeegsche stichting ons welwillend toestemming tot een onderzoek gaf, waarvoor wij vanaf deze plaats nog eens onze erkentelijkheid willen uitspreken. Hier moeten binnen een betrekkelijk klein bestek vele huizen gelegen hebben, waarop het groote aantal aangetroffen paalgaten en enkele haarden wees. Een dikke donkere cultuurlaag en de zwarte kleur van vele paalgaten, veroorzaakt door houtskoolresten, doen ons vermoeden, dat deze woningen althans deels door brand verwoest zijn. Daardoor was echter geen zekerheid te verkrijgen omtrent den oorspronkelijken vorm dezer woningen, zoodat we ons wederom tevreden moeten stellen met het constateeren van het feit, dat de Germaansche huizen, die wij elders met zekerheid konden vaststellen, ook hier gelegen zullen hebben.

1) Vgl. Hofmeister, Mattium, Germ. Denkmäler der Frühzeit II, die Chatten 1. Band, Frankfurt 1930, Tafel 24: 1.

De vondsten (afb. 25).

Een groot aantal scherven werden in alle besproken woningen aangetroffen, benevens verschillende spinschijfjes en enkele netverzwaringen. De afbeelding geeft van beide een keuze. Onder de scherven zijn er van groote voorraadvaten, dergelijke, als ik destijds te Kotten vond. (Vgl. O.M. X¹, blz. 46, afb. 30). Daarnaast schijnen ook kleinere vormen voorgekomen te zijn. Het baksel lijkt veel op dat van Germaansche urnen, waarmede deze scherven ook de

e 1935/11.4+9+13+17+

e 1935/11.6+19+20+25

Afb. 25. Vondsten uit de huizen van Wychen.

zandkleur gemeen hebben. Evenwel is dit aardewerk beter gebakken, en steviger, dan dat dier urnen. Een deel der scherven is versierd, met vingerafdrukken aan den rand, nagelindrukken, gebogen en ingekraste lijnen, die soms in metopen beurtelings horizontaal en vertikaal zijn aangebracht, en typische ronde gaatjes, waarschijnlijk verkregen door een stokje in de weke klei te drukken. Ook kamversiering troffen wij een enkele maal aan.

Hoewel de affiniteit tusschen deze scherven en een deel van het aardewerk onzer Germaansche urnenvelden onmiskenbaar is, vinden wij toch de beste analogieën in Duitschland.

e 1935/11.4-8 H 1 '34
-9-12 2
-13-16 3
-17-22 4
-23-26 5
-27 huizen ten zuiden der 5-8 huizen
-28-33 losse vondsten.

In de Altenburg, het door Germanicus in 15 na Chr. verwoeste Mattium, „id genti (= Chatorum) caput” (Tacitus Ann. I 56), vond Hofmeister (t.a.p. Tafel 30 e.v.) niet alleen dergelijke groote voorraadvaten, als wij nu reeds behalve van Kotten, kennen uit Friesland en Brabant, maar ook dergelijke scherven als de zoo juist beschrevene. Alle genoemde versieringswijzen keeren hier terug, en, voor zoover zulks op fotografieën en naar de beschrijving (t.a.p. S. 58 ff.) is te constateeren, is het aardewerk ook zelve naar baksel en materiaal zeer verwant.

De andere voorwerpen zijn voor het meerendeel eveneens van gebakken aarde. Een aantal eivormige voorwerpjes van gebakken aarde, ter grootte van een duivenei, waarvan het gebruik mij onbekend is, benevens eenige stukken huttenleem, vaak met afdrukken der takken, blijven hier verder buiten beschouwing. Nagenoeg in ieder huis werden eenige spinschijfjes, (weefgewichten) van rond en of kegelvorm aangetroffen. Een enkele maal troffen wij een grootere „netverzwareing” aan, waarvan het gebruik, hetzij als verzwareing der vischnetten, hetzij als gewichten aan het weefgestoelte, moeilijk is te bepalen. Het afgebeelde vuursteen mesje troffen wij op het terrein der Gasthuizen aan als losse vondst. Het merkwaardigst was de ontdekking van een helft eener gele glazen kraal, versierd met ingelegd blauw en wit glas, dat zgn. „oogen” vormt. In kleuren wordt dit soort glazen kralen o.a. afgebeeld in *Altertümer u.h.V.*, Bnd. V, Tafel 14, nrs. 226—228, terwijl Reinecke in den bijbehorenden tekst uitvoerig over hun voorkomen handelt (S. 69/70). Men treft hen in grooten getale aan in den Hradischt bij Stradonitz (vgl. le H. de Str. door Pič-Déchelette); zij zijn, hoewel hun voorkomen in iets vroegere perioden eveneens vaststaat, dus vooral aan den laten La-Tènetijd, omstreeks het begin onzer jaartelling, toe te schrijven.

Op grond van de resultaten van deze opgraving, gecombineerd met de eerste, door den Heer BLOEMEN gepubliceerde woningen, die naar de door genoemden Heer gegeven reconstructie-teekeningen met de onze overeenstemden, verkregen wij dus een inzicht in den bouw van de Germaansche huizen uit de eeuwen om het begin onzer jaartelling, en behoorend tot de cultuur onzer urnenvelden. Thans is het gewenscht hen te vergelijken met het reeds eerder gevondene en grootendeels gepubliceerde materiaal uit ons land en van buiten onze grenzen. Ook is het nuttig onze resultaten te toetsen aan de overigens schaarsche berichten der klassieke auteurs over dit onderwerp, terwijl ten slotte een vergelijking met oude boerenwoningen van den huidige tijd op zijn plaats is.

In ons land mogen wij de hier naar tijd en plaats meest nabij komende bouwvormen verwachten in de uit den Romeinschen tijd stammende woerden, terpen en andere inheemsche nederzettingen.

De in 1915 en 1916 door Dr. Holwerda ontgraven woerd te Rijswijk, gem. Maurik, leverde een aantal huisvormen op, waarvan de wanden gefundeerd waren in onder den beganen grond horizontaal liggende balken, afgewisseld door enkele paalgaten. Palissadegreppels dienden meer tot afsluiting van grootere complexen. Hier is dus de bouw verder ontwikkeld dan bij onze huizen, daar ook de fundeering evenals de wand zelve aaneengesloten doorloopt en niet uit enkele palen bestaat. Ook is in deze woerd reeds sprake van een binnenverdeling der huizen, een verschijnsel, dat waarschijnlijk bij onze huizen nog geheel ontbrak.

Te midden van deze grondsporen evenwel vinden we toch (bij T op afb. 1 van het artikel van Dr. Holwerda in *Gelre* van 1917) op een enkele plaats eenige paalgaten, die mogelijk tot een kleiner gebouwtje behoorden, verder bedekt door sporen van de latere huizen, waaruit wij besluiten kunnen, dat een enkele woning als onze huizen van Wijchen hier waarschijnlijk aanwezig was.

e 1935/11.15 H 3 '34
e 1935/11.8 + 12 + 22
e 1935/11.6 + 19 + 20 + 25
e 1935/11.11 + 18 + 21
e 1935/11.7 H 1 '34

e 1935/11.27 H 5 '34,
niet in
maar van
heel ander
terrein!

In het 11e en 12e verslag van de Vereeniging voor terpenonderzoek (1926—'28) treffen wij een verslag aan van de Heeren Dr. EVELEIN en Dr. VAN GIFFEN omtrent een onderzoek, door deze ingesteld in een woerd te Ressen, Gem. Bemmelen. In het onderste woonvlak, door de grootendeels inheemsch-Bataafsche, en enkele Romeinsche scherven gedateerd in de eerste helft der 1e eeuw na Chr., trof men een groot aantal paalgaten aan, gegroepeerd om enkele kuilen. Deze verschijnselen zijn o.i. volkomen te vergelijken met onze vondsten, inzonderheid bij huizen 1 en 2 van 1934 en op de terreinen van de Gasthuizen. Wij voor ons gelooven dus niet aan de juistheid van de interpretatie dezer paalgaten, zooals deze door genoemde onderzoekers is gegeven, als overblijfselen van paalwoningen, van huizen dus, wier woonvlak niet op den beganen grond, doch op een bepaalde hoogte daarboven gelegen was.

In het 7e en 8e jaarverslag dier zelfde Vereeniging (1922—1924) geeft Dr. VAN GIFFEN o.a. een overzicht zijner vondsten in een terp te Hatsum (afb. 8 en 8a), waar hij rechthoekige huizen, deels in vertrekken onderverdeeld, reconstrueert uit de gevonden paalgaten. Deze huizen lijken dus volkomen op die van Maurik, met deze uitzondering, dat de hoeken rechter, en de binnenwanden meer evenwijdig met de buitenwanden van de huizen loopen.

Van het grootste belang zijn de huisresten uit de terp van Ezinge, zooals deze zijn afgebeeld in de jaarverslagen als voren 13—15 (1928—'31) en wel afb. 28 e.v., omdat het hout hier zoo uitnemend geconserveerd is. Zij zijn daardoor meer dan andere in staat, ons een indruk te geven van het uiterlijk der terpenwoningen. De kleine palen van de vlechtwanden contrasteeren hier zeer duidelijk met de grootere, steviger palen der jukken, zoodat we hier in natura het zelfde verschijnsel terugvinden, als waartoe ons de reconstructie der Wychensche woningen op grond der bodemsporen leidde.

Naar mijn collega Dr. BRAAT mij mededeelde, vond hij bij zijn onderzoek in de woerd van Zetten, dat nu nog voortgezet wordt, eveneens de grondsporen van dergelijke palenhuizen als te Wijchen. Het onvolledige huis, dat ik zelf te Kotten vond, en dat ik in deze Mededeelingen (dl. X, 1929 blz. 43 e.v.) publiceerde, bezat een dergelijke palenwand. Paalgaten van woningen vond wijlen Dr. REMOUCHAMPS in de duinen onder Noordwijkerhout. Zelf vond ik dergelijke verschijnselen nog in een woonplek met Germaansche scherven aan de Meent, bij het begin van de verlengde Laan van Meerdervoort, in 1930.

In het nabij gelegen Ockenburgh werden in de laatste jaren reeds tal van huizen blootgelegd, wier wandfundamenten deels uit palissaden, deels uit balksporen bestaan. Eerstgenoemde vormen de buitenwand, die om huis en hof loopt. Hiervan nu buigt bij den ingang de eene wand juist zoo voor de andere, als wij dit bij onze huizen zagen. De laatste jaren bleek eveneens, dat als vaststaand mag worden aangenomen, dat de oudste periode hier gevormd wordt door huizen, wier wanden uit enkele paalgaten, in plaats van uit palissadegreppels of balkensporen moesten worden gereconstrueerd. Schervenmateriaal, ouder dan de 2e eeuw na Chr., werd hier vrijwel niet gevonden.

In de Batavenburcht vond Dr. Holwerda bij zijn onderzoek behalve het groote centrale gebouw, vele kleinere woningen. (O.M. N.R. II, plaat 2). Deze bezaten deels rechtlopende wanden met rechte hoeken, die dus een rechthoek omsloten. Anderdeels echter lagen daar tusschendoor palenhuizen (R, V en W). Hiervan zijn de palen, in analogie van het groote centrale huis, door een lichte rondlopende wand verbonden geweest, zoodat in dit opzicht hun bouw van die onzer huizen verschilt. In het tijdschrift *Germania* van 1922, S. 62 ff. worden deze huizen uitvoeriger beschreven.

Zoo blijken er in ons eigen land talrijke analogieën met onze huisvormen te bestaan. Door

vergelijking dezer huizen onderling blijkt eveneens, dat in den Romeinschen Keizertijd beide vormen, palenhuizen en palissade- of balkenhuizen naast elkaar op verschillende punten des lands gevonden zijn, zoodat in dien tijd blijkbaar de behoefte gevoeld werd, de woningen steviger te fundeeren, dan zulks door enkele palen mogelijk was.

Wenden wij ons nu tot het buitenland, dan blijken ook daar verwante vormen niet te ontbreken. Allereerst zij hier gewezen op de ontdekking van een dorp uit de Lausitzer cultuur te Buch bij Berlijn door Dr. KIEKEBUSCH. Hij publiceerde de resultaten dezer opgraving o.a. in de Präh. Zeitschrift van 1910, S. 371 ff., terwijl men eveneens bijzonderheden aantreft in Ebert, Reallexikon, s.v. Buch en Haus. De gevonden grondsporen behooren allen tot palenhuizen van regelmatig-rechthoekigen vorm, deels breed, deels smaller. Hierbij valt op, dat de onderzoeker reeds een binnenverdeeling aanneemt, terwijl toch ook de mogelijkheid aanwezig is, de palenreeksen, in enkele huizen aangetroffen, evenwijdig met de smalle zijden, louter als daksteunen te interpreteren, zooals wij dit met onze huizen deden. Sterker nog valt dit op met de 5 huizen uit den la-Tènetijd, door Dr. BERSU ontgraven op den Goldberg in Württemberg, en gepubliceerd in de Schumacher-Festschrift 1930, S. 156 ff. met Tafel 15. Treffend is hier de analogie met onze huizen, zoowel wat betreft hun onregelmatig-rechthoekige vorm, als hun grootte. Wanneer nu BERSU in de middenpalen, die in de grootere huizen evenwijdig met de lange wanden loopen, de dragers van de dakvorst ziet, komt dit deels overeen met onze reconstructies. Evenwel geloof ik niet, dat deze kleine huizen, waarvan dan nog de haardplek een groote ruimte inneemt, in vertrekken zijn te splitsen, zooals BERSU dit meent te moeten aannemen. Dat de palen in de lange wand, die op één rij liggen met de middenpalen, dieper reiken, vindt een logische verklaring, als men hen beschouwt als de mededragers van een der jukken, waarop het dak rustte, terwijl zij, wanneer een dwarswand van hen uitging, geenszins dieper behoeften te reiken. Als merkwaardigheid zij hier nog vermeld, dat onder de afgebeelde scherven uit deze huizen enkele voorkomen, die geheel analoog aan onze vondsten zijn.

Genoemde voorbeelden zouden nog met vele te vermeerderen zijn. Ik noem nog slechts een dorp van meerdere huizen uit Lenzersilge (West-Prignitz) door Dr. BÖHM gevonden en gepubliceerd in Forschungen und Fortschritte 1934, S. 330 ff., en het artikel van Dr. JAHN in Mannus Bd. 24, waarin huisvormen uit Denemarken met die uit Silezië vergeleken worden, die beide op onze Wychensche huizen gelijken. Ook in Noorwegen en Zweden komen dergelijke smalle en langgerekte huizen voor, deels met fundamenten uit veldkeien, die afgebeeld staan in het aardige boekje van Dr. Walther SCHULTZ-MINDEN, das germanische Haus in vorgesch. Zeit, Mannus-Bibliothek Nr. 11, Würzburg 1913.

Ten slotte zij nog gewezen op de platen 14 en 15 in Schumachers Siedlungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande I, bij de beschouwing waarvan blijkt, dat van deze samenstelling van huistypen uit den voortijd de huizen van Buch en van de gelijktijdige Römerschanze bij Potsdam het meest op onze huizen gelijken.

Zooals reeds werd opgemerkt zijn de gegevens omtrent het uiterlijk der Germaansche huizen bij de klassieke auteurs en monumenten schaarsch. Laatstgenoemden laten ons bijna geheel in den steek. Immers, op de Marcus- en de Trajanuszulen zijn de afgebeelde huizen deels zeer onduidelijk en onvolledig, en bovendien zullen zij, als in het Decumatenland gelegen, wellicht reeds sterk onder Romeinschen invloed gestaan hebben.

Van de klassieke auteurs handelen Plinius, Tacitus, Herodianus en Marcellinus over Germaanschen huizenbouw. Ik geef enkele dezer berichten in vertaling:

Plinius XVI, 36: „de Noordelijke volkeren bedekten hun huizen met riet, en zulke huizen houden het generaties lang uit”¹⁾.

Tacitus, Germania 16 (over de Germanen aan den Rijn): „de Germanen gebruiken zelfs geen steenen of pannen, doch voor alles gebruiken zij hout, zonder er vorm of versiering aan te geven. Sommige ruimten bestrijken zij zorgvuldiger met een zoo reine en glanzende aarde, dat het een schilderij en kleurteekening lijkt. Zij plegen ook onderaardsche holen te graven, en belasten deze bovendien met veel mest tot een toevluchtsoord voor den winter en een bewaarplaats voor de vruchten, omdat zij de strengheid der koude door zulke bouwsels verzachten, en, als eens de vijand komt, deze slechts het openliggende verwoest, terwijl het verborgene en weggegravene hem of onbemerkt blijft, of daardoor ontgaat, omdat hij het zoeken moet”²⁾.

In hetzelfde hoofdstuk merkt Tacitus nog op, dat de Germanen geen steden bezaten, doch afgezonderd woonden, terwijl hun huizen in de dorpen niet verbonden waren, doch door open plaatsen van elkaar gescheiden. Herodianus (7, 2) en Ammianus Marcellinus (17, 1, 7) vermelden echter het dichtopeenstaan der huizen als reden, waarom het vuur in hun dorpen zooveel verwoestte. Zij spreken echter reeds van den lateren Keizertijd.

Betrekken wij deze berichten nu op onze huizen, dan blijkt het feit, dat zij uit hout zijn, en waarschijnlijk met riet bedekt, goed overeen te stemmen met de beschrijvingen vnl. van Plinius en Tacitus. Dat rietbedekking onzer huizen zeer waarschijnlijk is, volgt reeds uit de nabijheid van het Wychensche Ven. Bijzonder aardig werd dit echter nog geïllustreerd door een primitieve houten schuur, die ik vlakbij de gevondene huizen aan de oevers van het Ven aantrof, en waarvan wanden en dak geheel bekleed waren met ter plaatse verzameld riet. Ook de dak- en wandconstructie van dit gebouwtje vertoonde treffende overeenkomst met onze huizen.

Witte mortel als deklaag op het leem der wanden, zooals Tacitus, wien kennelijk zooiets als onze Limburgsche vakwerkhuisen voor oogen stond, beschrijft, is gevonden in de bovengenoemde Altenburg. Met de veilige onderaardsche holen bedoelt hij blijkbaar kuilen in den grond, als ik te Kotten vond. Daar bleek ook reeds uit het vinden van den geheelen huisvoorraad aan aardewerk in zoo'n kuil, dat de laatste bewoner bij een bijzondere gelegenheid was weggegaan, met de gedachte hier terug te keeren, en dan alles weer te vinden, zooals hij het achtergelaten had. Straten liepen er zeker door den Batavenburcht en door het dorp Buch, doch het verspreid liggen der hoeven, zooals Tacitus dit vermeldt, troffen wij daarentegen te Wychen weer aan. Behalve de schuur, waarvan hierboven reeds sprake was, lagen er in de onmiddellijke nabijheid van het opgravingsterrein tal van boerderijen nog verspreid als onze huizen vroeger. O.-W. georiënteerd, komen deze huizen in hun grondvorm, die het Brabantsche type van boerenhuis weerspiegelt, min of meer met onze huizen overeen. Een paar typen, die deze gelijkenis illustreeren kunnen, noem ik uit het boekje van H. van der Kloot Meyburg: „Onze oude boerenhuizen”, blz. 49, Nr. 36, en blz. 90, Nr. 77. Zij staan (of stonden) resp. te Beuningen en Princenhage.

1) „tegulo earum (harundinum) domus suas septentrionales populi operiunt, durantque aevis tecta talia.”

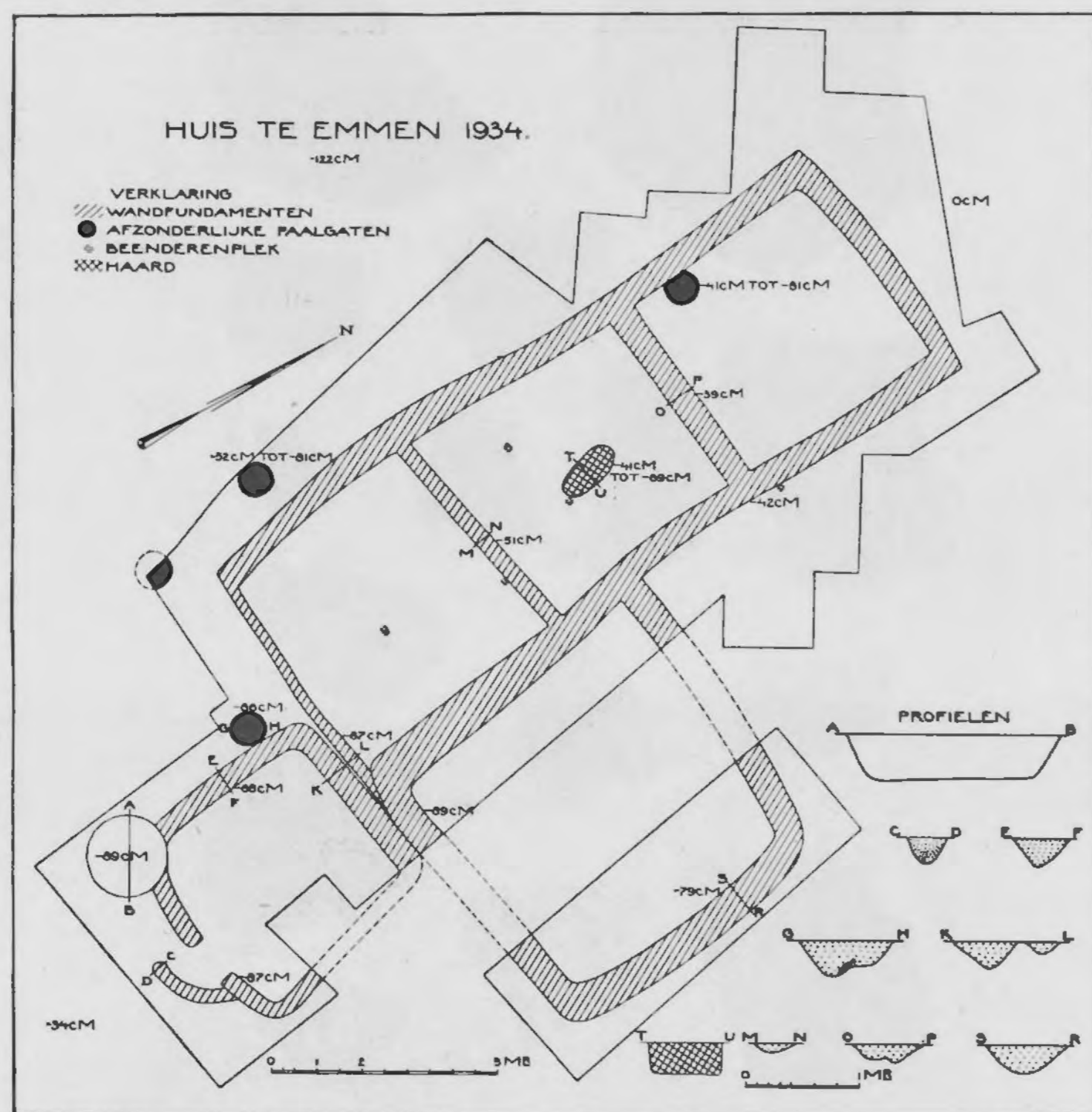
2) „ne caementorum quidem apud illos aut tegularum usus: materia ad omnia utuntur informi et citra speciem aut delectationem. quaedam loca diligentius illinunt terra ita pura ac splendente, ut picturam ac lineamenta colorum imitetur.”

„solent et subterraneos specus aperire eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemis et receptaculum frugibus, quia rigorem frigorum eius modi loci molliunt, et si quando hostis advenit, aperta populatur, abdita autem et defossa aut ignorantur aut eo ipso fallunt, quod quaerenda sunt.”

Een Germaansch huis te Emmen. (Afb. 26).

In den voorzomer van 1934 groef ik in een heuvelcomplex, gelegen in het Emmerveld, n.w. van de Schimmer Esch. Bij die gelegenheid vond ik eenige grafheuvels met lijkverbranding, door de bijgaven, w.o. eenige knopfibulae, gedateerd in de 5e eeuw v. Chr. Over deze heuvels zal nader in grooter verband bericht worden in een volgend deel onzer Mededeelingen.

Bij die heuvels lag op een langgestrekte verhooging van het terrein het op bijgaande teekening weergegeven huis. Ook dit huis ligt weer op meer dan 20 M. boven A.P., op een hooger liggend terrein dus, dat ten w. begrensd wordt door de zgn. Emmer hooilanden, een

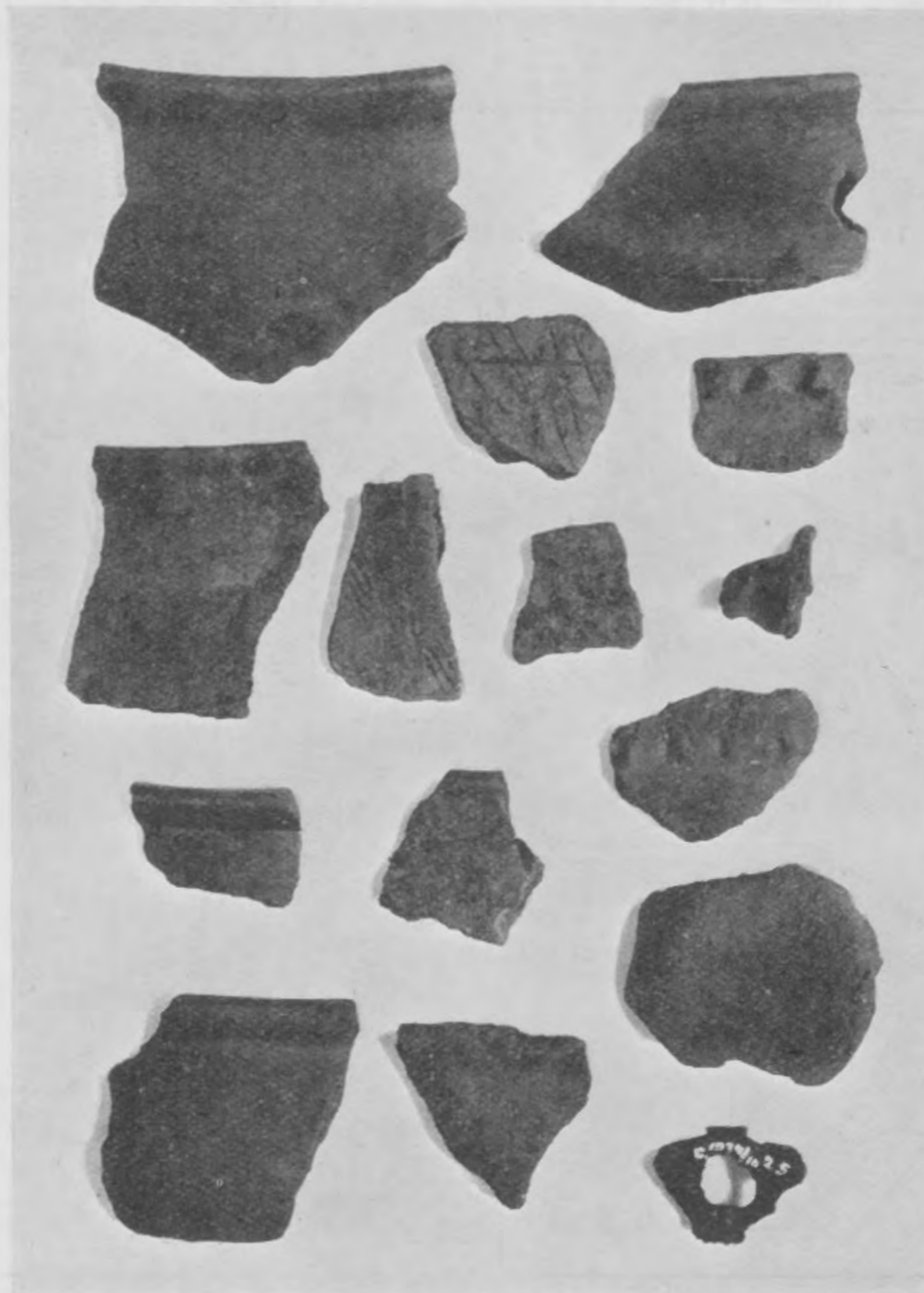
Afb. 26. Plattegrond en profielen van het Germaansche huis te Emmen.

laag land, dat oorspronkelijk althans gedeeltelijk ondergelopen zal zijn geweest. De omstandigheden van het terrein zijn hier dus vrijwel gelijk aan die te Wychen.

Van Noord naar Zuid strekt zich hier een langgerekt huis uit op dezen heuvelrug, die flauw in dezelfde richting daalt. De wanden van dit huis teekenden zich in fundament af als kleine, smalle greppeltjes, komvormig in profiel, die oorspronkelijk een reeks palen hebben bevat, door rijswerk wellicht verbonden. Dat ook deze wanden wederom niet zoo recht loopen, als men zou verwachten, baart na al het voorafgaande geen verwondering meer. Wonderlijker is de vorm van het geheel, dat aldus verkregen werd. Door deze wanden omsloten immers zien we allereerst in n.z. richting drie ongeveer gelijkgroote vertrekken achter elkaar liggen, in het middelste waarvan de haard middenin ligt. In oostelijke richting sluit zich, ter hoogte van het meest z. vertrek, een zijkamer hierbij aan, die iets grooter is. Voor de laatste beide ver-

trekken ligt aan de z. zijde dan nog een kleiner vertrek, dat aan zijn zuidkant den ingang bevat tot het geheel, kenbaar aan de onderbreking van de wand en het voorbuigen van het eene einde vóór het andere. Zoo ontstond een zeer gecompliceerd geheel, dat echter opgebouwd is uit elementen, die wij bij andere huizen reeds ontmoetten.

De drie paalgaten, die wij aantreffen aan de z.w. zijde buiten het huis, zijn wellicht afkomstig van een afdak aan die zijde, terwijl het paalgat in het meest n. vertrek misschien slechts een plaatselijke versterking of herstelling van de wand beteekent.

Afb. 27. Vondsten uit het huis te Emmen.

Een merkwaardige vondst was nog de ronde plek A-B buiten tegen het ingangsvortrek aan. Bij het uitdiepen volgens A-B bleek deze plek, kenbaar door zijn donker-vale kleur, niet diep, en van onderen plat te zijn. Onderin troffen wij een laag harde, vochtige, groenachtige leemgrond aan. Hierop bleef het regenwater, waarmede wij gedurende ons onderzoek rijkelijk gezegend werden, geruimen tijd staan. Denkt men zich nu de wanden van deze verkleuring omgeven door een houten wand, dan kan men hierin gemakkelijk een hoogst practisch waterreservoir herkennen, dat hier vlak bij de deur van de woning, zelfs nog half in de wand reikend, gelegen was. Mogelijk diende deze ligging, half onder het dak, om het regenwater beter te kunnen opvangen.

Zulk een regenwaterput is bij vele boerenwoningen ook in onze dagen nog te vinden. Doch

bovendien wordt ongetwijfeld een dergelijke inrichting bedoeld door Plinius, wanneer hij schrijft: „potus non nisi ex imbre servato scrobibus in vestibulo domus”, dus vertaald: als drank hebben zij niets dan het regenwater, (opgevangen en) bewaard in kuilen in den hof van het huis.” Men moet in deze passage nl. het woord vestibulum opvatten in zijn beteekenis van voorhof, terrein vóór het huis, en natuurlijk niet als voorhal. Dan slaan echter ongetwijfeld deze woorden op een „regenton” als de onze.

De in dit huis aangetroffen scherven, (afb. 27), gelijken deels op die uit de Wychensche huizen, deels zou men hen gaarne iets later dateeren. Een terminus ante quem wordt in dit geval verkregen, doordat wij eenige bijzettingen van verbrande beenderen aantreffen midden in de woning (zie de kaart afb. 26). Deze kunnen natuurlijk niet uit den tijd zijn, waarin deze woning in gebruik was, noch uit den tijd daarvóór, daar zij dan ongetwijfeld opgemerkt en weggeruimd hadden moeten worden. Zoo kan het niet anders, of deze beenderenplekken stammen uit den tijd, nadat de bewoners dit huis verlaten hadden en zelfs waarschijnlijk, nadat het huis reeds ingevallen en van den aardbodem vrijwel verdwenen was.

Aangezien nu, zooals wij reeds opmerkten, de omliggende heuvels met lijkverbranding uit de 5e eeuw stammen, en het hoogstwaarschijnlijk is, dat deze bijzettingen evenals andere los in den omtrek gevonden dergelijke beenderenplekken tot denzelfden tijd gerekend moeten worden als deze heuvels, zoo stamt ons huis uit de 4e eeuw na Chr., of uit vroegeren tijd. De gevonden scherven en het ijzer wijzen eveneens op den Romeinschen keizertijd.

Zoowel hier in Emmen als ook te Wychen geloof ik, dat wij te doen hebben met de huizen van Germaansche stammen. Hierop duiden de in die huizen aangetroffen voorwerpen, alsook de groote overeenkomst, die wij constateerden te bestaan tusschen de genoemde woningen en de zeker Germaansche woningen uit onze woerden en terpen.

Wanneer men mij zou tegenwerpen, dat wellicht niet alle buitenlandsche analogieën, die ik aanhaalde, en met name die van den Goldberg uit den La Tènetijd, met zekerheid als Germaansch te beschouwen zijn, dan is hierover tweërlei verklaring te vinden. Of de toewijzing van de La Tène-cultuur aan de Kelten, zooals deze bij onze oostelijke naburen bij voorkeur geschiedt, is althans in zijn algemeenheid onjuist, òf de huisbouw is niet geschikt, om als bewijs te dienen voor de toeschrijving van bepaalde, hierop betrekking hebbende vormen aan de verschillende, zich voornamelijk door hun taal onderscheidende stammen. Mij dunkt, dat beide verklaringen te zamen eveneens een groote mate van waarschijnlijkheid hebben.

F. C. BURSCH.

DER HAUSBAU DER GERMANEN

In den Jahren 1933—'34 legte ich in der Gemeinde Wychen bei Nymegen Grundrisse von Häusern frei, nachdem Herr F. Bloemen die ersten Funde solcher Art dort gemacht hatte. (Vgl. O. M. XIV, 1933, S. 5ff.) Die Fundstelle ist ein niedriger Hügelrücken an einem alten Zweig der Maas gelegen. Wahrscheinlich hat man sich diese Anhöhen als Wohnplätze gewählt, weil das niedriger gelegene Land ringsum bei Hochwasser überschwemmt wurde.

Die gefundenen Hausgrundrisse sind meist Rechtecke mit gerundeten Ecken. In den grösseren Gebäuden liegt ein Herd ungefähr in der Mitte, die kleineren aber sind wahrscheinlich Scheunen gewesen. (z.B. 1933, Haus 2, 3a und 5, Abb. 18).

1933 Haus 1 (Abb. 18, 19) besteht aus einem schmälern und einem breiteren Teil. Letzterer besitzt Mittelpfosten, die wohl ein Firstdach trugen, ersterer kan zeltartig ausgesehen haben. (Vgl. Abb. 24 unten). Die niedrigen Wände aller Wohnungen werden mit Reisig und Lehmewurf bedeckt gewesen sein.

1933 Haus 3 (Abb. 18) ist kleiner, doch besass auch ein Firstdach. Möglich war dieses Haus zweigeteilt. Der Eingang wird hier wie in den meisten anderen Häusern gebildet durch das Vorspringen der einen Langwand vor die Vorderwand.

1933 Haus 4 (Abb. 18) besitzt eine Wohngrube. Die hier angetroffenen Innenpfosten werden teils zur Dachkonstruktion, teils zum Abtrennen kleinerer Räume gedient haben.

1934 Haus 1 (Abb. 20) ist das breiteste der gefundenen Gebäude. Es lag inmitten vieler Pfostenlöcher, wie dies auch bei den Häusern von Lenzersilge (Forsch. und Fortschr. 1934, S. 331) der Fall war. Bei diesem Haus, das wie die meisten anderen O.-W. orientiert war, lag die Türöffnung im Osten. Es trug ein Firstdach, und bei seiner grossen Breite wurde dies wahrscheinlich getragen durch ein Joch von stehenden Pfosten, wozu ich die Pfostenlöcher 11, 12, 7, und x rechne. Der tiefe Pfosten 5 der übrigens niedrigen Hinterwand (den bei uns herrschenden Westwinden zugekehrt) trug einen Tragbalken vom Dach, der schräg von 6 hinunterneigte bis zu dieser Wand. (Man vergl. die Zeichnung Abb. 24).

1934 Haus 2 ist wieder viel schmaler, besitzt keinen Herd, und ist wahrscheinlich als eins der Nebengebäude von 1 aufzufassen.

1934 Haus 3 (Abb. 21) sah dem Grundriss 1933 Haus 4 (Abb. 18) sehr ähnlich.

Bei 1934 Haus 4 (Abb. 21, 22) war der Aufbau sehr gut aus den Bodenspuren zu lesen. Auffallend war uns sofort die schwache Konstruktion der den vorherrschenden Winden zugekehrten Westwand. Dies zwang uns, die Lösung dieses Rätsels ausserhalb des Hauses an dieser Seite zu suchen, wobei die beiden Pfostenlöcher A und B, die von schräg stehenden Pfosten herrührten (Vgl. Abb. 23), zu Tage traten. Die dort verankerten schrägen Balken führten das Dach bis zum gewachsenen Boden, damit der Wind es nicht schaden könnte. Weiter wurde das Firstdach gestützt durch die Mittelpfosten, deren tief hinunterreichenden Profile stark kontrastieren mit den schwachen Wandpfosten (Abb. 23). Ein Herd lag hier innerhalb, ein anderer ausserhalb des Hauses. Die Zeichnung Abb. 24 illustriert meine Gedanken über den Aufbau dieses Hauses.

In diesen Häusern wurde viel Scherbenmaterial gefunden, wovon ich auf Abb. 25 eine Auswahl gebe. Auch Spinnwirtel und Webegewichte u.s.w. wurden vielfach entdeckt. Der merkwürdigste Fund war der eines Fragmentes einer gelben Glasperle mit blauweissen Augen, wie A.u.h.V.V. Taf. 14, 226—228. Perle und Scherben datieren diese Anlagen in der Latene-Zeit, wahrscheinlich in deren jüngerem Teil.

Die gefundenen Häuser sind die Prototypen der Häuser in unseren Werten, wo wir sie wie von der Betuwe (Maurik, Ressen), so auch aus Ezinge, Provinz Groningen kennen, und sind daher als germanisch anzusprechen. Auch in der Bataverburg des Civilis kamen ähnliche Pfostenhäuser vor.

In Deutschland sind die Häuser vom Goldberg (Schumacher-Festschrift 1930, Tafel 15) den unseren sehr ähnlich. M. E. ist es aber nicht wahrscheinlich, dass hier diese kleinen Häuser noch zweigeteilt waren, wie Bersu meint. Vielmehr ist anzunehmen, dass die tieferen Wandpfosten neben den Mittelpfosten das Dach mittels eines Joches getragen haben. Auffallend ist auch die Ähnlichkeit eines Teiles der dort gefundenen Scherben und die aus unseren Häusern. Auch die Häuser von Buch und von der Römerschanze bei Potsdam gleichen in vielen Hinsichten den Unserigen.

Die Berichte der klassischen Autoren, besonders des Plinius und Tacitus, könnten sich ohne Weiteres auf unsere Häuser beziehen, und Elementen dieses Hausbaues leben weiter in holländischen Bauernhäusern der Jetztzeit.

Als Anhang sei hier noch Ausgrabung erwähnt eines Hauses der römischen Kaiserzeit bei Emmen, Provinz Drente. (Abb. 26).

In der Längsachse ist es dreigeteilt, und beim Eingang liegt noch ein gesondertes Gemach vor den Andern. Ach ein Nebengemach gehört noch hinzu. Die gefundenen Scherben (Abb. 27) sehen denen aus Wychen ähnlich, doch wären wahrscheinlich etwas später zu datieren.

Bei A-B auf dem Plan Abb. lag der Brunnen, dessen Boden, aus Lehm bestehend, das Wasser nicht durchliess. Er illustriert besonders deutlich die Stelle bei Plinius (Nat. Hist. 16 : 1): potus non nisi ex imbre servato scrobibus in vestibulo domus.

F. C. B.

OUDHEIDKUNDIGE ONDERZOEKINGEN TE HILVERSUM, 1934

Op initiatief van het bestuur van het Museum van het Gooi en omstreken onderzocht ik in de heide, eigendom van het Gooisch Natuurreservaat onder Hilversum een terrein, waarin de Heer W. J. RUST te Naarden de plaats had herkend, waar in het jaar 1855 talrijke urnen gevonden waren. Deze bleven eigendom van den opgraver, Notaris A. PERK te Hilversum, en zijn beschreven door Dr. L. J. F. JANSSEN, toenmalig conservator van het Rijksmuseum van Oudheden in zijn „Hilversumsche Oudheden”, Arnhem 1856, blz. 83 e.v., in welk werkje ook een brief wordt afgedrukt, waarin genoemde Heer PERK aan zijn vriend JANSSEN de opgraving beschrijft.

In één heuvel werden toen niet minder dan 32 urnen gevonden, bij enkelen bovendien nog bronzen voorwerpen, een naald, armbanden, een spiraalringetje enz. Het grootste deel dezer voorwerpen is door JANSSEN afgebeeld op plaat X van het genoemde werkje. Een deel der toen gevonden voorwerpen berust nu nog in de verzameling van het Museum van het Gooi en omstreken in het oude stadhuis van Hilversum, ter zelfder plaatse dus, waar PLEYTE hen vond, toen hij zijn Nederlandsche Oudheden schreef.

De genoemde Heer PERK schrijft in denzelfden brief, dat hij reeds gedurende 20 jaren hier en daar gegraven heeft, zoodat hij gewis een uitgebreide verzameling bezeten moet hebben. Deze onderzoekingen werden deels bijgewoond door Dr. JANSSEN, die zelf ook eenige grafheuvels op de Hilversumsche en Laarder Heide onderzocht, waarover hij bericht in hetzelfde werkje op blz. 67 e.v.

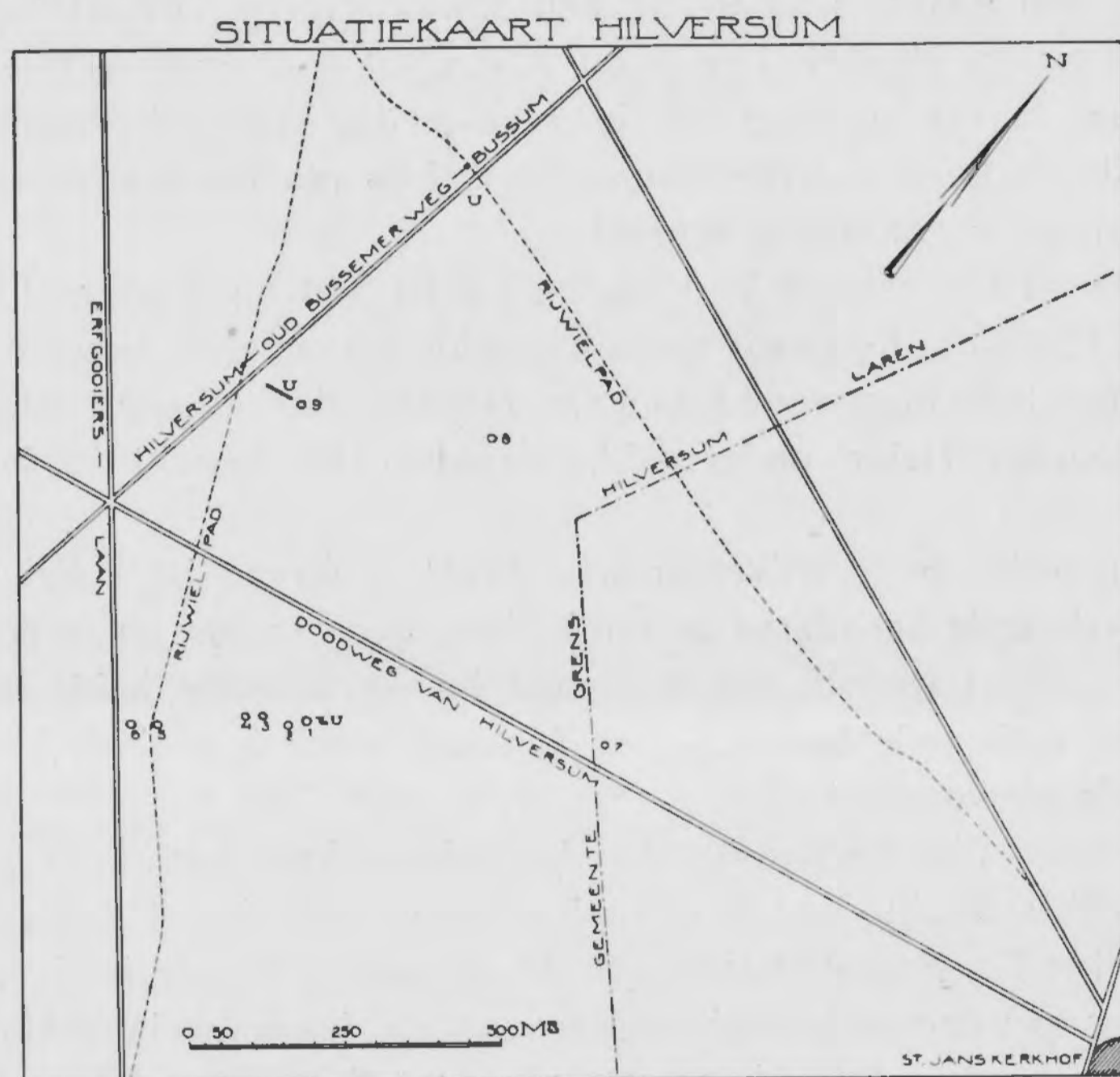
Hij telt 8 grafheuvels op de Hilversumsche heide, waarvan hij enkele onderzocht. Meest vond hij er slechts verbrande beenderen in zonder urn, doch in één ervan een bronzen randbijl, afgebeeld Plaat X: 1. Op Larensch territoir vond hij op dezelfde heide nog 13 grafheuvels, in enkele waarvan hij verbrande beenderen en één urn vond, terwijl de Heer PERK nog twee urnen uit deze heuvels verworven had.

De vrij nauwkeurige plaatsbepaling, die de onderzoekers van 1855 gaven van de door hen onderzochte objecten maakte een terugvinden ervan betrekkelijk gemakkelijk.

Zoo kon dus wijlen Dr. REMOUCHAMPS, die in de jaren 1925/26 de Zeven Bergjes aan den ouden Eemnesser weg aan een onderzoek onderwierp, en daarbij belangrijke resultaten boekte, ook op deze heide een poging doen de opgravingen uit de vijftiger jaren der vorige eeuw te completeeren. Hierin is hij evenwel helaas niet geslaagd. De enkele grafheuvels, die hij voor zijn onderzoek uitkoos, bleken juist zeer sterk beschadigd te zijn. Bij het kruispunt van den Oud-Bussumerweg met het fietspad Craailoosche Brug-St. Janskerkhof werd door hem nog een sleuf gegraven door het terrein, waar kleine verhoogingen schenen te wijzen op de aanwezigheid van een urnenveld. Hier evenwel was eveneens de grond diep doorwoeld, en slechts de vondst van eenige urnscherven duidde er inderdaad op, dat hier een urnenveld gelegen moest hebben, en zelfs, te oordeelen naar het aantal kleine verhoogingen, een zeer groot, dat echter met de meeste grondigheid bleek te zijn leeggehaald, waarbij de grondsporen tevens vernield waren. De poging tot onderzoek werd op deze gronden al heel spoedig opgegeven.

De Heer RUST nu ontdekte kort geleden opnieuw deze verhoogingen in de inmiddels afgebrande heide. Een nader onderzoek zijnerzijds in een tamelijk grooten heuvel ingesteld, bracht eenige urnen aan het licht, allen wel is waar sterk gehavend, doordat zij zoo kort onder de tegenwoordige oppervlakte lagen, een gevolg waarschijnlijk van het geregelde plaggensteken in vroeger tijd.

Deze ontdekking nu, die voorloopig terecht niet ruchtbaar gemaakt werd, vormde de aanleiding tot ons eigen onderzoek. In de juiste opvatting, dat hier door deskundigen een onderzoek moest worden ingesteld, gaf hij terstond kennis van zijn vondst aan de andere bestuursleden van het Gooisch Museum, en aan Ir. W. BURDET, rentmeester van het „Gooisch Natuurreservaat”. Het Rijksmuseum van Oudheden werd van een en ander in kennis gesteld, en na een bezoek van Dr. HOLWERDA en ondergeteekende ter plaatse werd besloten, gezamenlijk een onderzoek in te stellen. De leiding hiervan zou berusten bij den deskundigen staf van het R.M.v.O., de eventueele vondsten zouden eigendom blijven van het „Gooisch Natuurreservaat”, en in ieder geval voor het grootste deel een plaats krijgen in de verzameling van het Gooisch Museum. (Inmiddels zijn reeds alle vondsten daar ondergebracht). Het terrein van onze werkzaamheden had

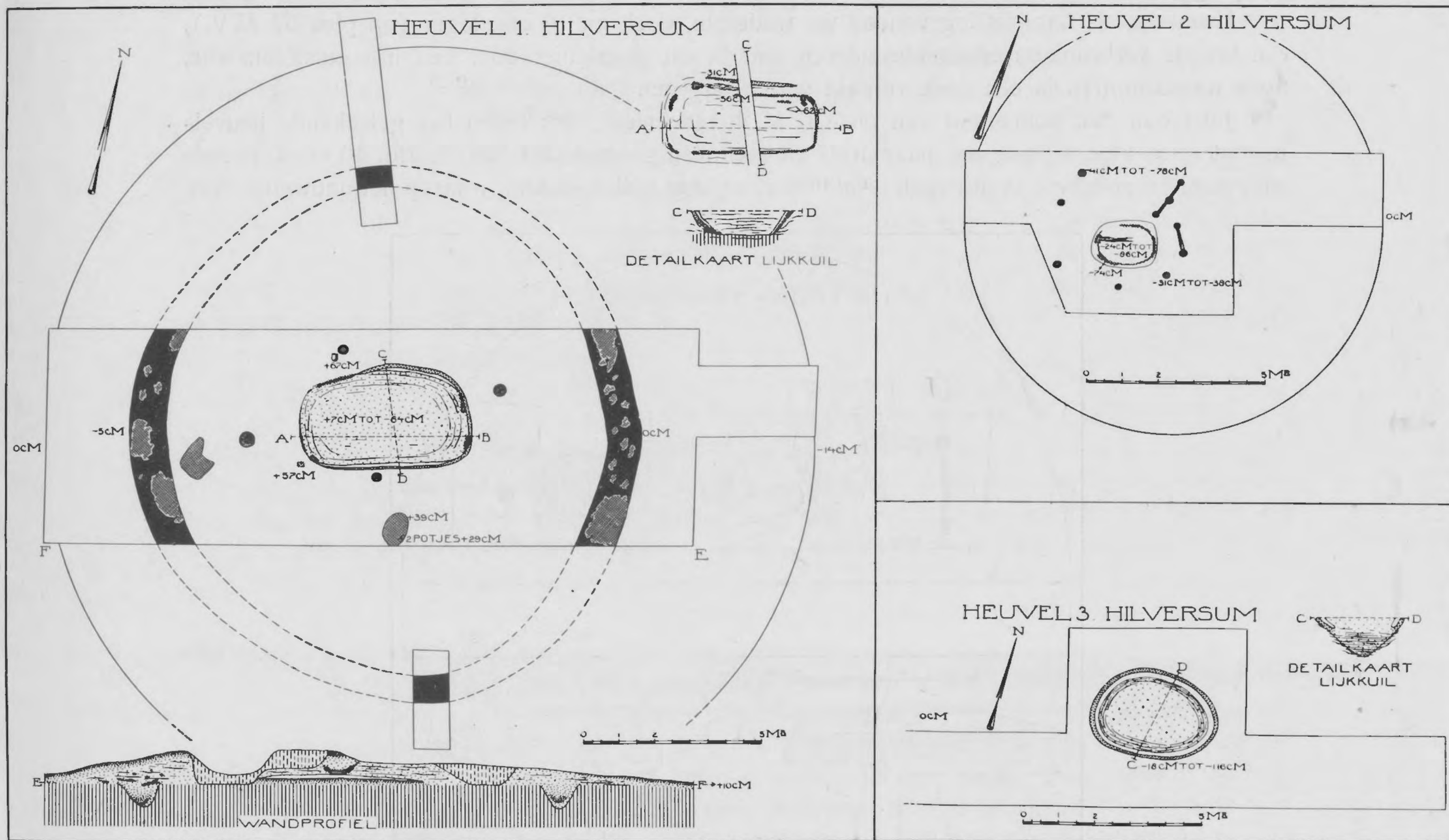
Afb. 28. Het terrein der onderzoekingen.

vanzelfsprekend den heuvel van den Heer RUST tot middelpunt. Aangespoord door zijn vondst, waagden ook wij nog een poging, het urnenveld, waar Dr. REMOUCHAMPS reeds zoo weinig succes gehad had, toch nog eens nader te onderzoeken, doch wij hadden in onze verschillende sleuven hetzelfde resultaat, behalve dan in den heuvel van den Heer RUST (nr. 9 op de kaart afb. 28), waarover later meer.

Inmiddels had zich echter ons onderzoek ook uitgebreid tot het heuvelcomplex ten z. van dezen heuvel. Hier lag een reeks van 6 heuvels op een rij, ingesloten in den top van een driehoek, gevormd door den Hilversumschen Doodenweg en de Erfgooierslaan, aan weerszijden van het rijwielpad Erfgooierslaan-Craailoosche Brug.

Deze 6 heuvels waren nog in hoofdzaak ongeschonden, en het onderzoek leverde hier belangrijke resultaten vooral omtrent den grafbouw op. Ook bleek zich ten o. bij deze heuvels een klein urnenveldje aan te sluiten.

Ten slotte werd nog in de buurt van den Hilversumschen Doodenweg een tamelijk gave grafheuvel ontgraven (nr. 7), terwijl meer w. ongeveer ten n. van heuvel 9, eveneens een interessante heuvel (nr. 8) onderzocht kon worden.

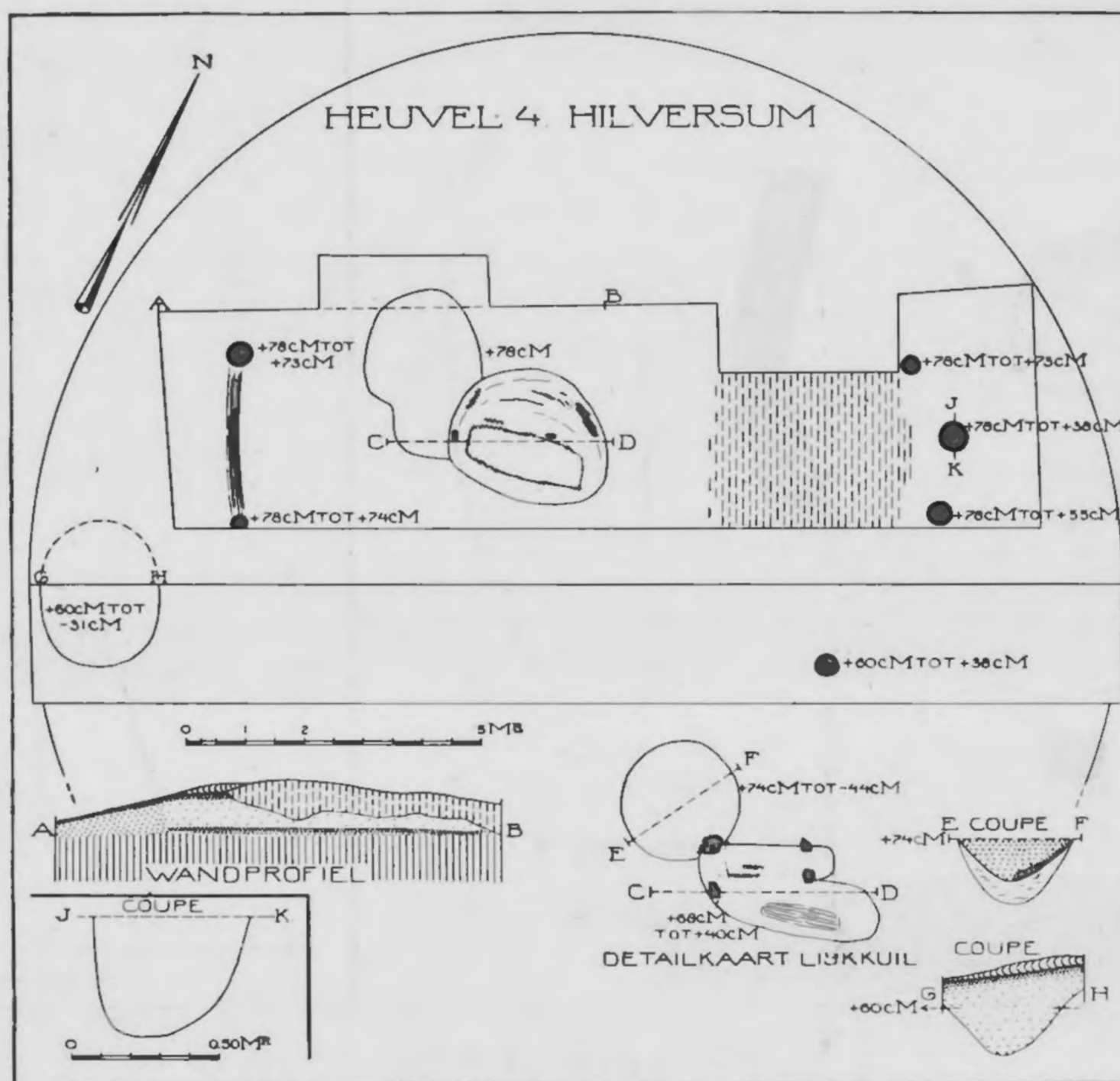
Afb. 29. Plattegronden van heuvels 1—3.

Heuvel 1. Heuvel 1, Afb. 29, het meest o. gelegen van het zestal heuvels ten z. van heuvel 9, bezat een diameter van ongeveer 22 M. Evenals alle andere heuvels was ook deze heuvel, zooals de profieltekening aangeeft, sterk gehavend in den top, zonder dat hierdoor blijkbaar veel schade was aangericht. Zoo vonden wij reeds op geringe diepte onder de opper-

vlakke (op plus 67 M.V.) de onderste helft van een urn, gevuld met verbrande beenderen van grof, grauw aardewerk, aan de buitenzijde bedekt met een bruine, gladde laag klei. De rand van deze urn ontbrak geheel, en het is niet onmogelijk, dat deze onopzettelijk is vernield bij het plaggensteken.

Eveneens als nabijzetting vonden we wederom, doch nu 10 cm. lager (op plus 57 M.V.), een hoopje verbrande menschenbeenderen, dat in dit geval niet door een urn omsloten was, doch waarschijnlijk in een doek verpakt waren bijgezet.

Juist aan den noordrand van onze 6 M. breede sleuf, dus tegen het geteekende heuvelprofiel, ontdekten wij nog een paar urntjes bijeen, één grooter (afb. 39: 7, afb. 40 nr. 6, tweede rij), versierd met twee rijen nagelindrukken, rond, met bollen bodem, waarop het nauwelijks kan

Afb. 30.

staan, en blijkens de breuk oorspronkelijk voorzien van een horizontaal uitstaand, of wellicht gebogen oor. Het materiaal bestaat uit ruwe, van buiten gladde klei, bruin van kleur. Het kleinere potje, afb. 40 nr. 7, tweede rij, van het bekende, halve bolvormige type, waarvan aan de onderzijde de deklaag afgesprongen is, is lichtbruin van kleur. Zulke vormen als het laatstgenoemde komen vaak als bijpotjes bij grotere urnen in onze urnenvelden voor. Het eerstgenoemde urntje is iets zeldzamer, doch behoort zeker ook tot de cultuur onzer urnenvelden.

De beide potjes lagen op een hoogte van plus 29 M.V. onder een of meer houtskoolbalken, die zich reeds 10 cm. hoger vertoonden. Het lijkt dus, alsof hier een deel van de resten van het vuur, waarmede het lichaam verbrand was, mede is bijgezet met de asch en beenderen van den doode. In het profiel is duidelijk te zien, hoe ook deze bijzetting van boven in den reeds lang bestaanden heuvel ingegraven is.

Intusschen werd, echter niet dan na nauwkeurig onderzoek der tusschenliggende lagen ongeveer het niveau van de omliggende heide bereikt. Langzamerhand werden de sporen van den oorspronkelijken bouw en van het graf zichtbaar in den vasten bodem, en tenslotte teekende zich de geheele grafbouw duidelijk af.

Het graf zelf lag ongeveer in het midden van den heuvel, en van onze sleuf (op plus 7 M.V.). De vulling bestond uit grijsgrauw, geaderd zand, waartusschen hier en daar een enkele heideplag duidelijk was te herkennen. Ook houtskoolsporen konden langs de randen opgemerkt worden.

Merkwaardig was, dat rondom het graf een strook grauw zand zichtbaar was, op een groot gedeelte van den omtrek door een smal strookje bruin zand van de gelijksoortige vulling van den grafkuil gescheiden. De coupe C-D bracht de verklaring voor dit verschijnsel. Het bleek hier nl., dat beide dunne strookjes, bij D duidelijker dan bij C, tot onderin den kuil doorliepen, en dat de buitenste grijze strook oorspronkelijk uit plaggen bestaan had, waarmede de wand van de grafkuil bekleed was; de grafkuil was daarna eerst met bruin zand, en vervolgens met zand en plaggen gevuld.

Troffen wij bovenin reeds houtskool aan, ook op grootere diepte (—31 tot —56 M.V.) teekende zich langs de zijden van den kuil een strook verkoold hout af. De groote omvang van den kuil maakte het reeds waarschijnlijk, dat meer dan één doode hier was bijgezet. De situatie op het bijkaartje toont duidelijk aan, dat we lijksproten ontdekten bij c, dus geheel aan één zijde van het graf gelegen, en aan weerszijden omsloten door houtsporen, die samen wel de onderkant van een smalle kist schenen te vormen. Lichaamsvormen waren nauwelijks zichtbaar, zoodat hierover verder weinig valt op te merken.

Als eenige, maar dan ook zeer waardevolle bijgave vonden we in de o. helft (waarschijnlijk daar, waar het hoofd lag) een koperen of bronzen dolkje, (afb. 39: 3). Dit dolkje heeft oorspronkelijk een greep bezeten uit vergankelijk materiaal, waarschijnlijk hout, die aan het brons bevestigd was door twee metalen spijkertjes, waarvan één eveneens gevonden werd. Bovendien was aan de zijanten het brons gehamerd, zoodanig, dat er een opstaand randje ontstond, teneinde de greep nog beter op zijn plaats te houden. Deze greep rustte verder op de bronzen tong van de dolk. Het is een voor ons land zeldzaam voorwerp. (Behalve één exemplaar door Dr. REMOUCHAMPS bij de Zeven Bergjes te Hilversum gevonden, zijn er nog vier van de Veluwe en één van Odoorn bekend). Geen van deze dolkjes bezat echter nageltjes als ons exemplaar. Het dolkje lag bijna geheel onderin (—62) het graf, dat tot —64 M.V. reikte.

Het fundament van den oorspronkelijken grafbouw werd teruggevonden aan beide zijden van het graf als een eenigszins hoekig-rondlopend spoor van tamelijke breedte, waarin plaatselijk veel houtskool aangetroffen werd. Voor het overige was het roodbruin van kleur, waardoor het zich slechts flauw afteekende in het omringende bruine zand. In profiel was het breed en plat aan de onderzijde, en plaatselijk iets donkerder getint.

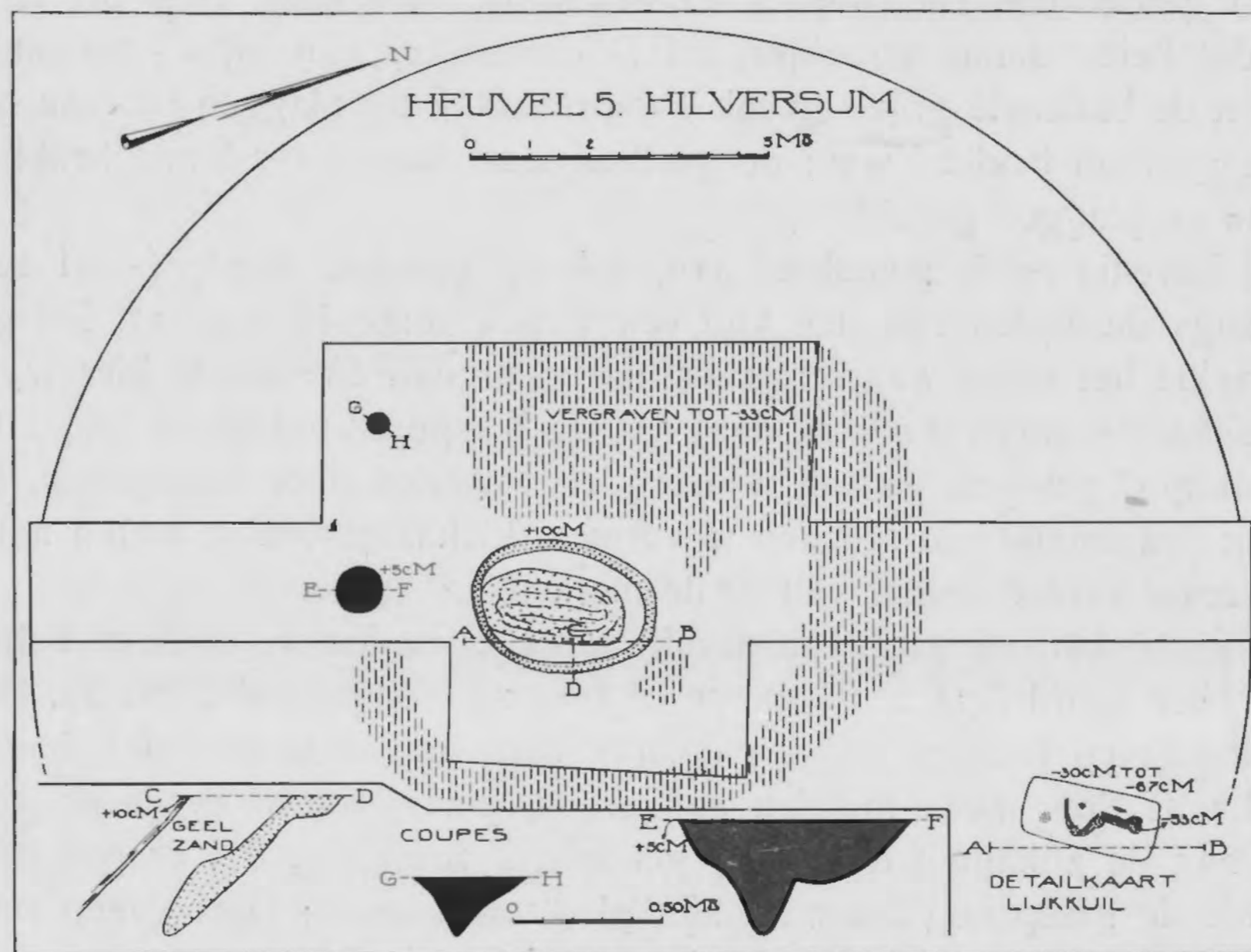
Dit spoor is te verklaren als de fundamentgreppel, waarin de onderste laag horizontaal liggende balken van den koepelvormigen grafbouw werd neergelegd. De donkerder plekken in het profiel geven waarschijnlijk de eigenlijke houten balken aan, die bij het vergaan de rest van de vulling van den greppel mee rood gekleurd hebben.

Boven het standspoor was het zand van den heuvel zeer fijnkorrelig en rossig gekleurd, eveneens het gevolg van het verteringsproces van hooger liggende balkenlagen. Plaatselijk was dan ook dit zand sterk met houtskooldeeltjes vermengd, veroorzaakt door het opzettelijk gedeeltelijk verkolen van het hout, om het duurzamer te maken.

In het profiel merken we verder op het sterk geaderde middengedeelte, als gevolg van het ineensstorten van bovengenoemden grafbouw, en het spoor van de oude heide, die men hier dus bij den bouw heeft laten liggen. Daarboven ligt een laagje bruin zand, daarop neergeworpen bij het delven van het graf. Verder is het profiel sterk gehavend door allerlei recente gravingen.

Het standspoor werd ter controle ook nog aan de n. en z. zijde met smalle sleuven opgespoord.

Binnen den grafbouw vonden we rondom den kuil een viertal zich flauw afteekende paalgaten, waarvan het duidelijkste nog ongeveer 20 cm diep in den vasten bodem reikte en in doorsnede komvormig bleek. De vier palen, die oorspronkelijk rechtopstonden, hebben waarschijnlijk mede den koepel moeten schragen.

Afb. 31.

Bovendien vonden we nog als restant van den bovenbouw een groote plek houtskool, waarschijnlijk één of meer balken, neergestort aan de westzijde binnen den bouw.

Volledigheidshalve zij ten slotte nog vermeld, dat in het heuvelzand nog een fraai geretoucheerd krabbertje aangetroffen werd, halfrond van vorm, en afgebeeld afb. 39: 9.

In de buurt van onzen heuvel vond ik bovendien in de heide tijdens de opgraving nog een bewerkt stuk vuursteen (afb. 39: 5) dat mogelijk een lanspunt van het volk dat deze heuvels voor zijn dooden oprichtte is geweest.

Heuvel 2. De heuvels 2 en 3, afb. 29, waren wel geheel anders van aard. Reeds in het feit, dat zij zich nauwelijks verhieven boven de omringende heide, zoodat men eerder den indruk kreeg van een natuurlijke verhooging in het terrein, een soort heuvelrug, dan van kunstmatige heuvels, onderscheidden zij zich zeer van heuvel 1.

Heuvel 2 bleek bij onderzoek uit opgeworpen zand te bestaan, geheel anders van kleur dan het violette koepelgraf in heuvel 1. In het midden lag de lijkkuil van betrekkelijk geringe afmeting, die, evenals dit in de eerste heuvel het geval was, weer met grijs zand en plaggen was

gevuld. De doode was blijkbaar bijgezet in een houten kist, waarvan de houtskoolsporen deels onder de flauw zich afteekende lijkresten nog zichtbaar waren. Rondom de lijkkuil teekenden zich in den vasten bodem nog verscheidene flauw zichtbare ronde verkleuringen af, die zeer verschillende diepten bleken te bezitten (van 7 tot 37 cM). Enkele dezer ronde plekken waren door ondiepe smalle strooken donker gekleurd zand, verbonden. De regelmatige ligging rondom de kuil en het feit dat zij alleen hier voorkwamen, doet in deze grondsporen de resten van een houten grafbouw vermoeden die het graf omgaf. Deze bouw moet dan bestaan hebben uit een

Afb. 32. De lijkkuil van Heuvel 5.

aantal rechtopstaande palen, mogelijk door een vlechtwand verbonden. Aan de noordzijde lagen een drietal palen dicht bij elkaar in een richting loodrecht op den cirkel der andere, die duidelijk onderling verbonden waren door een smal spoortje. Wanneer ons vermoeden juist is, dat dit graf oorspronkelijk omgeven was door een palenwand, dan moeten wij hier den ingang van den grafbouw zoeken.

Analoge palenrijen rondom het graf vond wijlen Dr. REMOUCHAMPS in heuvel 2 der Zeven bergjes, terwijl Dr. HOLWERDA een dergelijk verschijnsel ontdekte in heuvel 6 bij het Hanendorp, onder Emst, beschreven en onder nr. 27 afgebeeld in Oudheidkundige Mededeelingen Oude Reeks dl. V.

Vondsten werden er in dezen heuvel niet gedaan.

Heuvel 3, afb. 29. De volgende heuvel was uiterlijk nog kleiner, lager dan heuvel 2 (top plus 34). In het midden vonden wij wederom een dergelijken lijkkuil als in de eerste beide heuvels, evenals in heuvel 1 door een kring van geel zand, omzoomd door een smal grijs strookje, omgeven. De vulling bestond uit lichtgrijs sterk geaderd zand. De heuvel bestond verder uit opge-

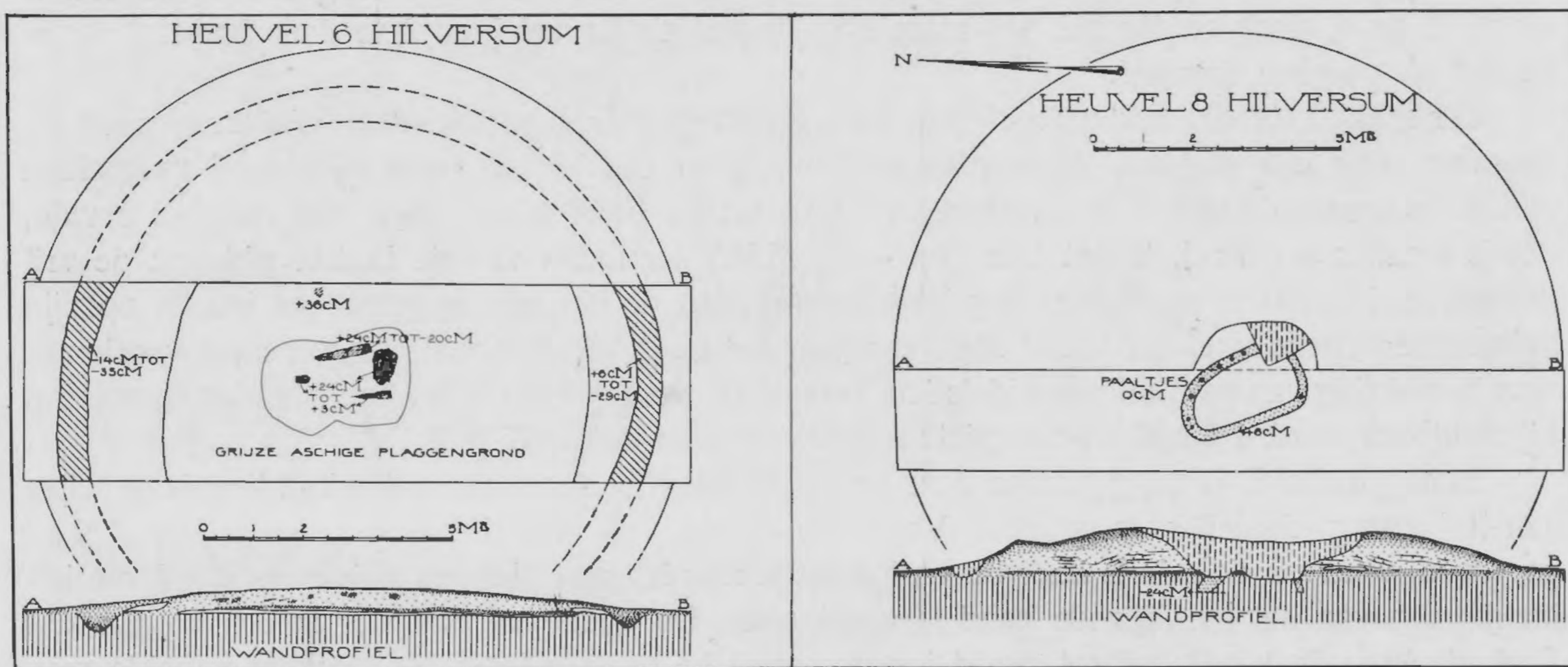
Afb. 33. De plaggenwand van de lijkkuil in heuvel 5.

worpen zand, doch sporen van een of andere houtbouw werden hier niet aangetroffen, evenmin als voorwerpen.

Heuvel 4, afb. 30. Aangrenzend aan heuvel 3 lag deze hoogere heuvel. Aan de n.o. zijde was een breede en diepe sleuf gegraven, terwijl verder het geheele oppervlak sporen van verschillende ingravingen vertoonde. Daaronder evenwel bleek de heuvelkern, evenals dit bij heuvel 1 het geval was, te bestaan uit rossig zand zoodat de gedachte aan een koepelgraf reeds terstond bij ons wakker werd. Op den vasten bodem gekomen, bleek het hoekig-ronde standspoor van zulk een bouw hier evenwel te ontbreken. Wel vonden wij op tamelijk regelmatige afstanden een aantal palen, die een krans vormden juist om die rossige kern. Deze reikten meest niet zeer diep (de meesten slechts ongeveer 5 cm). Tevens bleek, dat deze heuvel opgebouwd was op een

natuurlijken heuvel, hierop wezen de hoogtematen (de vaste grond was op een hoogte van ongeveer 70 cM. reeds bereikt).

Wijst de rossige kleur van het zand erop dat hier een houten bouw is ingestort en vergaan, de geringe diepte van vele palen waarschuwt er anderzijds voor, hun een belangrijke functie in de constructie van het geheel te geven. Een flauw spoortje vonden we aan de w. zijde tusschen twee dezer paalgaten. Een en ander leidde ertoe, dezen bouw te reconstrueeren als een koepelgraf, aangelegd bovenop de oude oppervlakte. Op deze wijze aangelegd, laat het fundament geen sporen achter. Om nu echter het geheel op zijn plaats te houden, vooral om het uitzakken onder den druk van boven naar buitentoe te verhinderen, hebben deze palen waarschijnlijk gediend. Ter vergelijking citeren wij een door ons onderzochten en in O. M. XIV, 1933 beschreven heuvel

Afb. 34.

te Epe, (nr. 2) waar een dergelijke reconstructie duidelijker aantoonbaar was door de meerdere gaafheid van den heuvel.

Merkwaardig was het groote, halfronde gat aan de z. zijde van den heuvel, buiten de palenrij gelegen. Naar de vulling te oordeelen, moet dit uit lateren tijd stammen. Beteekenis en doel ervan bleven een raadsel.

Binnen den palenkring, doch merkwaardigerwijze sterk excentrisch naar het w. gelegen, vonden wij ter zelfder hoogte twee groote verkleuringen, die elkander deels oversneden, en kenbaar waren aan hun lichtgrijze kleur, met plaatselijk sterke houtskoolsporen.

De het meest w. gelegen plek werd spoedig rond van vorm, en bleek ouder te zijn dan de andere, daar zij door deze deels bedekt werd. De totale diepte van deze ronde plek, waarvoor wij geen verklaring weten, bedroeg ongeveer 2 M. De vulling was zeer los, alsof deze kuil lang opengelegd had, met daarboven plaggen, de wanden waren vrij recht, zoodat de diameter onderin niet veel verschilde met die boven. (zie doorsnede H-G).

Al spoedig teekende zich in de andere plek de omtrek van een graf af, zeer onduidelijk, deels gevormd door houtskool, alsof hier een doode in een houten kist begraven was. Daarnaast lagen eenige steenen, dieper kwamen er vier voor den dag, die, naar wij vermoeden, een tweede

graf begremsden. Ook hier werd houtskool aangetroffen langs de randen. Ongeveer 10 cm lager meenden wij de sporen van den onverbranden doode te constateeren. Het dubbelgraf bereikte zijn grootste diepte op 40 cm.

Aan vondsten valt slechts te vermelden een aan beide zijden bewerkte krabber (afb. 39: 4) in het heuvelzand gevonden.

Heuvel 5, afb. 31—33. Zeer duidelijk kwam de constructie der eigenlijke graven uit in dezen heuvel 5, met nr. 6 gelegen aan de andere zijde van het fietspad Erfgooierslaan—Craailoosche Brug. De heuvel zelf was buitengewoon sterk vergraven, zoodat over de oorspronkelijke vorm heel weinig te zeggen valt. In het minder vergraven deel vonden wij nog twee paalgaten, zeer verschillend van grootte, waarin rechtopstaande palen geplaatst moeten zijn. De kleur van het heuvelzand wees er hier bovendien ook reeds op, dat we niet met een ineengestorten houtbouw als bij 1 en 4, doch eerder met een massieven heuvel als heuvel 2 en 3 te doen hadden, opgebouwd uit plaggen en zand.

De lijkkuil, in het midden gelegen, was gelukkig weinig geschonden. Wederom werd hij omgeven door een strookje grijze plaggengrond, door een breede band geel zand gescheiden van de plaggenvulling van den kuil zelve. Deze laatste bleef 40 cm. diep met plaggen gevuld, steeds smaller wordend, totdat hier (op —53 M.V.) temidden van de laatste plaggen de vrij duidelijke lijksporen voor den dag kwamen van den doode, met opgetrokken knieën op zijn linkerzijde liggend, met het hoofd ongeveer naar het O. gekeerd. Zooals dit wel meer voorkomt, was de richting van den kuil inmiddels iets veranderd, vergeleken bij het hoogste niveau, waarop hij zichtbaar werd. De kuil was nog iets dieper gegraven, tot —67 M.V.

In het profiel C-D nu, gegraven door het grijze baantje, dat rondom den kuil liep, is de wijze van bijzetting duidelijk te volgen. Voor den doode werd een diepe en tamelijk breede kuil gegraven, waarvan de schuin naar boven loopende wanden met plaggen werden bekleed, om het instroomen van het omringende zand te voorkomen. De doode, al dan niet in een houten kist (vgl. de heuvels 1—4) gelegd, werd hierin voorzichtig neergelaten, en daarop stapelde men eenvoudig een aantal plaggen, totdat het oorspronkelijke niveau bereikt was.

De ruimte, die eventueel overbleef tusschen den plaggenstapel op het lichaam van den doode en de smalle plaggewand, werd vervolgens volgestort met geel zand.

Bovenin den heuvel vonden wij nog de sporen van een nabijzetting. Wij troffen daar nl. in het vergraven gedeelte scherven aan, die behoord moeten hebben tot een urn van bruine, met steengruis vermengde aarde van zeer weinig geprononceerden vorm. Het geheel is slecht gebakken, bijna poreus en kurkachtig. Op het breedste gedeelte treft men nog flauwe sporen aan van de versiering, bestaande uit een rij kleine, gelijkvormige en flauwe indrukken, als van een kam.

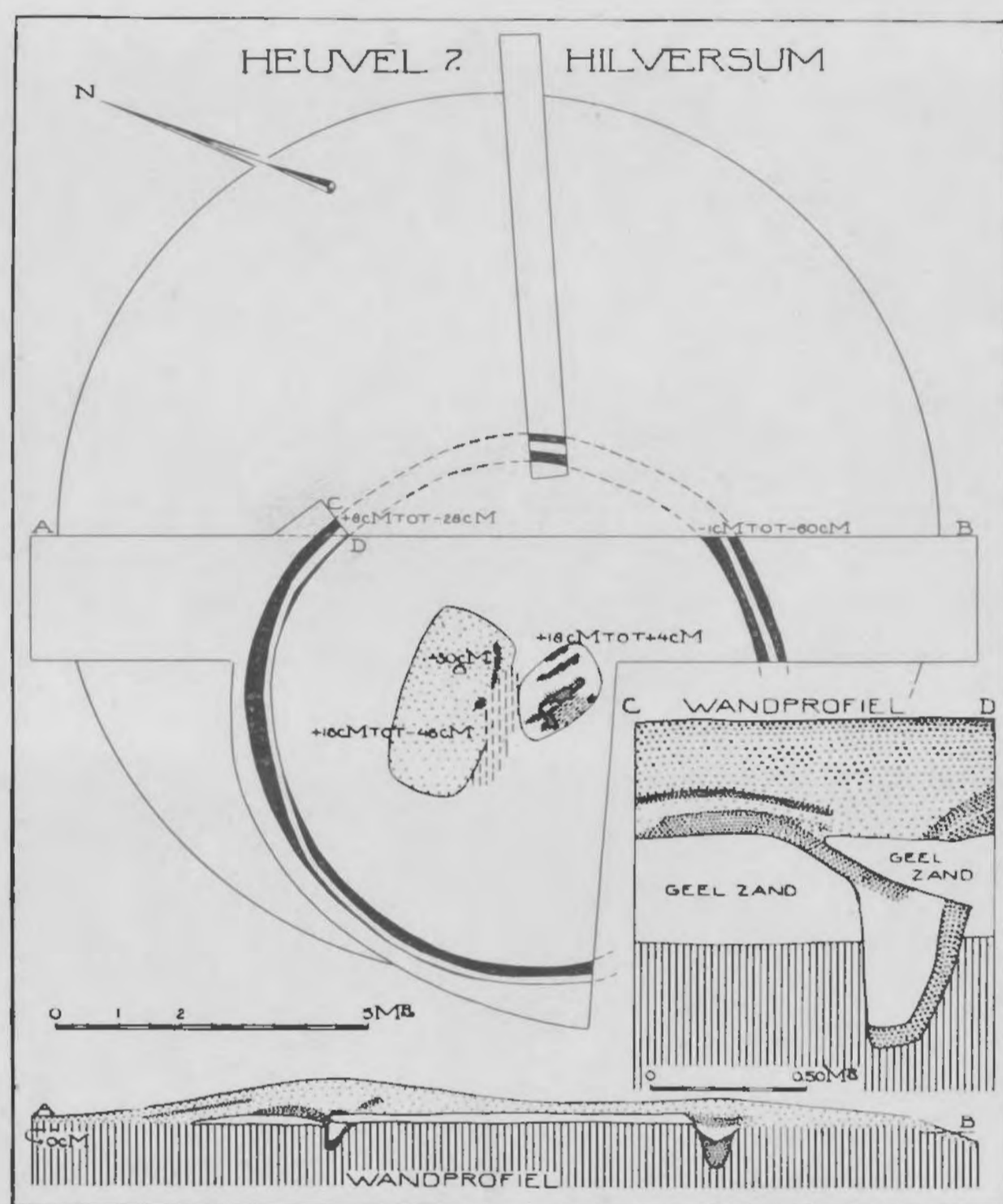
Heuvel 6, afb. 34. Het verste in w. richting, en belangrijk veel lager dan de andere heuvels, lag heuvel 6. Deze onderscheidde zich in vele opzichten van de in het voorafgaande besproken heuvels. De heuvelkern bestond uit plaggen. Reeds spoedig kwam (op plus 36 M.V.) een hoopje in den grond gegraven verbrande menschenbeenderen te voorschijn, blijkbaar afkomstig van een nabijzetting. Onder de opgestapelde plaggen troffen wij een laagje witgrijs zand aan, kennelijk het vergane heideplantendek, dat hier was verstikt onder den plaggenheuvel. Aan de einden was dit laagje gedeeltelijk verdwenen ten gevolge van het feit, dat hier geen of weinig plaggen erboven lagen, doch de heuvelafloop hier gevormd werd door het zand, gedolven uit den greppel, die eromheen gegraven was.

Deze greppel teekende zich in het vaste zand af als een onregelmatig verloopende, verschil-

lend diepe strook van oerzand en loodzand. Een en ander wijst erop, dat de greppel langzaam moet zijn dichtgegroeid, en dus oorspronkelijk open gelegen zal hebben.

In het midden van den op deze wijze begrensden oorspronkelijken heuvel teekende zich temidden der grijze plaggen reeds een onregelmatige, groote plek af, die gekenmerkt werd door een lossere, donkere vulling van zand en plaggen, en min of meer de vorm had van een lijkkuil. Hierin lagen verspreid verschillende houtskoolbalken, die ong. 20 cm. diep alle verdwenen waren met uitzondering van één, die nog ruim 29 cm. dieper doorliep. Hierbij lag een aantal verbrande menschenbeenderen.

Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze kuil gegraven is na den bouw van den heuvel, en

Afb. 35.

dat daarin de van den elders gelegen brandstapel verzamelde beenderen van den doode samen met enkele houtskoolbalken zijn bijgezet.

Vondsten werden ook in dezen heuvel niet aangetroffen, zoodat een dateering van dezen heuvel niet wel mogelijk is. Lijkverbranding immers vinden wij reeds in de bekercultuur, en niet alléén in de latere urnenvelden. Integendeel lijkt mij er veel voor te spreken, dat deze heuvel geen urnenheuvel als zoodanig is, doch min of meer verwant is met de koepelgravencultuur. Hierop wijzen verschillende dingen: de op een hoopje bijeen in de aarde gegraven verbrande beenderen, wel kenmerkend voor onze urnenculturen, lagen hier kennelijk als nabijzetting bovenin den heuvel, welke zelf dus ouder moet zijn. Ook spreekt de grootte van den heuvel niet voor een urnenheuvel. De in de kuil gevonden beenderen vervolgens waren niet zoo intensief verbrand, als

dit in onze urnenvelden het geval is, doch veel beter geconserveerd en grooter, wat dus wijzen zou op een minder volkomen verbranding, zooals wij die kennen in de bekercultuur. De vorm der ingraving ten slotte, groot genoeg, om een onverbrand lichaam te bevatten, komt in onze urnenvelden niet voor, en wijst erop, dat hier nog herinneringen voorhanden zijn aan een andere bijzettingvorm, waarbij het lijk onverbrand werd begraven.

Zulke bijzettingvormen als bovenomschreven, bekend als „brandskeletgraf”, komen veelvuldig voor, vooral in het noorden des lands (vgl. bijv. Dr. A. E. van Giffen, die Bauart der

Afb. 36. Profiel door de palenrij van heuvel 7.

Einzelgräber, Leipzig 1930, passim, doch vooral Abb. 12a op Tafel 17), daar altijd in plaggenheuvels, doch eveneens op de Veluwe en in het zuiden des lands (vgl. Dr. A. E. Remouchamps, Grafheuvels bij Ermelo in O.M. IV en de daar aangehaalde oudere literatuur, en eveneens dezelfde, O.M. VII² blz. 102 uit Goirle).

Heuvel 7, afb. 35 en 36. Op grooten afstand van de boven besproken heuvels lag in o. richting aan gene zijde der gemeentegrens, dus juist op Larensch territoir, heuvel 7. Deze heuvel vertoonde wederom zeer aparte kenmerken, waardoor hij zich onderscheidde van alle vorigen.

De kern bestond uit op elkaar gestapelde plaggen, welker horizontale rijen plaatselijk nog in het afgestoken wandprofiel te constateeren waren.

Ook deze heuvel was plaatselijk sterk gehavend door latere ingravingen, en het is een merkwaardig toeval te noemen, dat een hooggelegen houtskoolplek met verbrande beenderen, slechts ruim 10 cm. onder de huidige oppervlakte gelegen, nadat de heuvel ter plaatse grootendeels vergraven was, bewaard is gebleven. Wij moeten deze vondst wederom beschouwen als een nabijzetting uit lateren tijd.

Terzelfder hoogte was ook de lijkkuil zelve reeds zichtbaar, zij het ook ten deele aan den rand vergraven. Tot op groote diepte was de kuil ook hier wederom gevuld met plaggen, terwijl enkele houtskoolsporen erop wezen, dat waarschijnlijk deze doode eveneens in een kist was

Afb. 37. Lijkkuil met palenwand van heuvel 8.

bijgezet. Onder de plaggenvulling lag het lichaam van den overledene, waarvan de schedel tamelijk goed herkenbaar was.

Het meest merkwaardig in dezen heuvel was wel het rondlopende spoor, dat bestond uit een bredere grijze strook, waardoor een smalle strook bruin zand liep. In het profiel A-B was duidelijk te zien, hoe de plaggen, die oorspronkelijk horizontaal erboven gelegen hadden, er schuin in waren weggezakt. Bovendien bleek daar, dat beide deelen, het bruine zand en de grijze plaggengrond, een onverbrekkelijk geheel vormden. In de op grootere schaal geteekende loodrechte doorsnede C-D is een en ander nog duidelijker te zien. Het wegglijden der plaggen op

dit in onze urnenvelden het geval is, doch veel beter geconserveerd en grooter, wat dus wijzen zou op een minder volkomen verbranding, zooals wij die kennen in de bekercultuur. De vorm der ingraving ten slotte, groot genoeg, om een onverbrand lichaam te bevatten, komt in onze urnenvelden niet voor, en wijst erop, dat hier nog herinneringen voorhanden zijn aan een andere bijzettingvorm, waarbij het lijk onverbrand werd begraven.

Zulke bijzettingvormen als bovenomschreven, bekend als „brandskeletgraf”, komen veelvuldig voor, vooral in het noorden des lands (vgl. bijv. Dr. A. E. van Giffen, die Bauart der

Afb. 36. Profiel door de palenrij van heuvel 7.

Einzelgräber, Leipzig 1930, passim, doch vooral Abb. 12a op Tafel 17), daar altijd in plaggenheuvels, doch eveneens op de Veluwe en in het zuiden des lands (vgl. Dr. A. E. Remouchamps, Grafheuvels bij Ermelo in O.M. IV en de daar aangehaalde oudere literatuur, en eveneens dezelfde, O.M. VII² blz. 102 uit Goirle).

Heuvel 7, afb. 35 en 36. Op grooten afstand van de boven besproken heuvels lag in o. richting aan gene zijde der gemeentegrens, dus juist op Larensch territoir, heuvel 7. Deze heuvel vertoonde wederom zeer aparte kenmerken, waardoor hij zich onderscheidde van alle vorigen.

De kern bestond uit op elkaar gestapelde plaggen, welke horizontale rijen plaatselijk nog in het afgestoken wandprofiel te constateeren waren.

Ook deze heuvel was plaatselijk sterk gehavend door latere ingravingen, en het is een merkwaardig toeval te noemen, dat een hooggelegen houtskoolplek met verbrande beenderen, slechts ruim 10 cm. onder de huidige oppervlakte gelegen, nadat de heuvel ter plaatse grootendeels vergraven was, bewaard is gebleven. Wij moeten deze vondst wederom beschouwen als een nabijzetting uit lateren tijd.

Terzelfder hoogte was ook de lijkkuil zelve reeds zichtbaar, zij het ook ten deele aan den rand vergraven. Tot op groote diepte was de kuil ook hier wederom gevuld met plaggen, terwijl enkele houtskoolsporen erop wezen, dat waarschijnlijk deze doode eveneens in een kist was

Afb. 37. Lijkkuil met palenwand van heuvel 8.

bijgezet. Onder de plaggenvulling lag het lichaam van den overledene, waarvan de schedel tamelijk goed herkenbaar was.

Het meest merkwaardig in dezen heuvel was wel het rondlopende spoor, dat bestond uit een bredere grijze strook, waardoor een smalle strook bruin zand liep. In het profiel A-B was duidelijk te zien, hoe de plaggen, die oorspronkelijk horizontaal erboven gelegen hadden, er schuin in waren weggezakt. Bovendien bleek daar, dat beide deelen, het bruine zand en de grijze plaggengrond, een onverbrekkelijk geheel vormden. In de op grootere schaal geteekende loodrechte doorsnede C-D is een en ander nog duidelijker te zien. Het wegglijden der plaggen op

deze plaats wijst er reeds op, dat hier iets is ingestort, dat oorspronkelijk rechtopstond. Dit beteekent dus dat het omloopende spoor gegraven is om een palissade te bevatten. Deze breede greppel is dan verder dichtgeworpen met plaggen, die de grijze strook langs en deels onder het bruine zand vormden. Het lichtere zand, dat onder de plaggenlaag aanwezig was, heeft na het vergaan van de houten palen de open ruimte opgevuld.

Ten slotte zij nog gewezen op de laag wit loodzand, die onder dezen plaggenheuvel de oorspronkelijke heidegroei ter plaatse markeert, verstikt door de erboven neergelegde plaggen van den kunstmatig heuvel.

Vondsten werden ook hier niet gedaan.

Heuvel 8, afb. 34 en 37. Deze ter hoogte van de hoek in de gemeentescheiding op eenigen afstand w. gelegen heuvel wederom een geheel ander soort bouw.

Loodrecht op een tot op het midden gegraven recente sleuf werd onze greppel dwars door den heuvel gelegd. Hier bleek, dat ook deze heuvel uit plaggen was opgebouwd. Op het oude heideniveau, kenbaar aan een dun humuslaagje boven een strook loodzand, lag aan weerszijden van het midden een laagje geel zand. Dit zand bleek afkomstig te zijn uit een smal greppeltje met donker zand gevuld, dat 20—30 cm. in den vasten bodem was ingegraven. Bij nauwkeurig onderzoek, waarbij steeds uiterst dunne laagjes werden weggenomen, werden plaatselijk ronde paalgaatjes ontdekt, die blijkbaar blijkens de doorsnede van het greppeltje een schuinen stand gehad hebben. Zoo ligt de conclusie voor de hand, dat het graf omgeven is geweest door een tentvormigen bouw, waarschijnlijk bekleed met plaggen. Door den verwoesten toestand van den heuvel konden we helaas de sporen van dezen tentvorm hoogerop niet vervolgen.

Het graf zelf was niet tot in den vasten bodem gegraven, en wij moeten aannemen, dat de doode eenvoudig op de heide werd neergelegd binnen dezen houtbouw.

Reconstrueeren wij dus aan de hand dezer gegevens, wat hier is geschied, dan komen we tot het volgende beeld:

De doode is eenvoudig op de vlakke heide neergelegd. Om hem heen is een greppel gegraven, waarvan het zand naar buiten werd geworpen. In den greppel werden kleine palen of takken in schuinen stand geplaatst, zoodat een tentvormig geheel ontstond, aangezien de toppen der paaltjes elkaar bovenaan raakten. Daarop is dan aan de buitenzijde de heuvel verder opgebouwd uit horizontaal gelegde plaggen.

Vondsten ontbraken ook hier.

Heuvel 9, afb. 38. Een fraai voorbeeld van een gecompliceerden koepelbouw vonden wij in dezen heuvel, die bovendien om zijn vele nabijzettingen merkwaardig was, en tevens de directe aanleiding vormde voor onze onderzoekingen.

Beginnen wij in dit geval met den oorspronkelijken bouw.

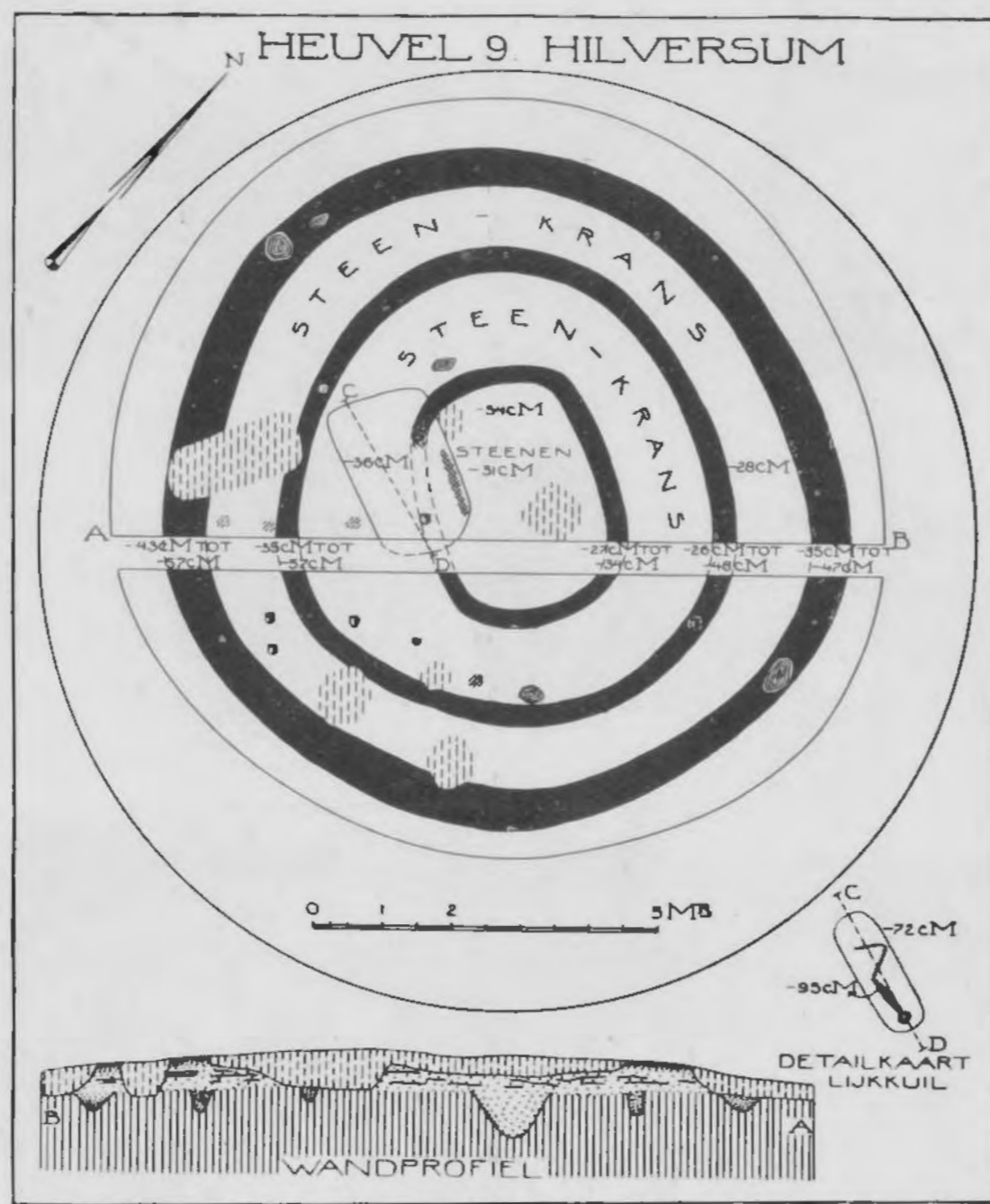
In den leemigen, rossigen, kiezelrijken vasten bodem vonden wij in dezen heuvel niet minder dan drie standsporen ingegraven. Het breede buitenste spoor was eenigszins hoekig rond, en plat in het profiel. Zijn rossige vulling duidde er eveneens op, dat hier liggende balken geplaatst waren, als fundament voor den koepelvormigen grafbouw, evenals zulks bij heuvel 1 het geval was. Boven den vasten grond lagen een paar groote veldkeien op dit spoor.

Concentrisch met dit breede buitenspoor volgde dan een smaller spoor met donkerbruine vulling. Het profiel hiervan was geheel anders van vorm, in verhouding dieper en smaller. Alles wees er op, dat dit spoor in tegenstelling met het vorige een houten palissade moet hebben bevat, die dus het centrum van den heuvel omgrensde.

Ten slotte lag binnen dit tweede spoor nog een derde concentrische verkleuring, van den-

zelfden aard als het eerste spoor, echter van veel kleinere afmetingen, en bestemd voor het opnemen van veel kleinere liggende balkjes.

Alle drie deze sporen behoorden bij den oorspronkelijken bouw, evenals de onregelmatig-rechthoekige lijkkuil. Deze laatste nu lag merkwaardigerwijze zeer excentrisch, en voor het grootste deel buiten het binnenste spoor, dus oorspronkelijk ook buiten den binnenkoepel. Duidelijk was zichtbaar, dat dit spoortje over den kuil heenliep, dus later dan deze gegraven was. De eenige verklaring, die ons logisch kan voorkomen voor dit vreemde verschijnsel is deze, dat men de juiste plaats der bijzetting niet meer wist, toen men den houtbouw aanbracht. Dit wordt temeer verklaarbaar, wanneer wij in aanmerking nemen, dat alle tusschenruimten tusschen de verschillende sporen bedekt waren door een laag grootere en kleinere veldkeien,

Afb. 38.

die samen een steenvloer vormden. Bij het aanbrengen van dezen keienvloer dus heeft men ook het eigenlijke graf onkenbaar gemaakt, zoodat de juiste plaats niet meer terug te vinden was.

Zulk een vloer van veldkeien vond Dr. REMOUCHAMPS eveneens te Hilversum in heuvel 1 der „Zeven Bergjes”, waarvan de houtbouw vermoedelijk bestond uit rechtopstaande en schuine palen. (Zie kaart en reconstructietekening in O. M. IX, t.o. blz. 64). Ook heuvel 6 vertoonde daar een lichte keienvloer rondom het graf.

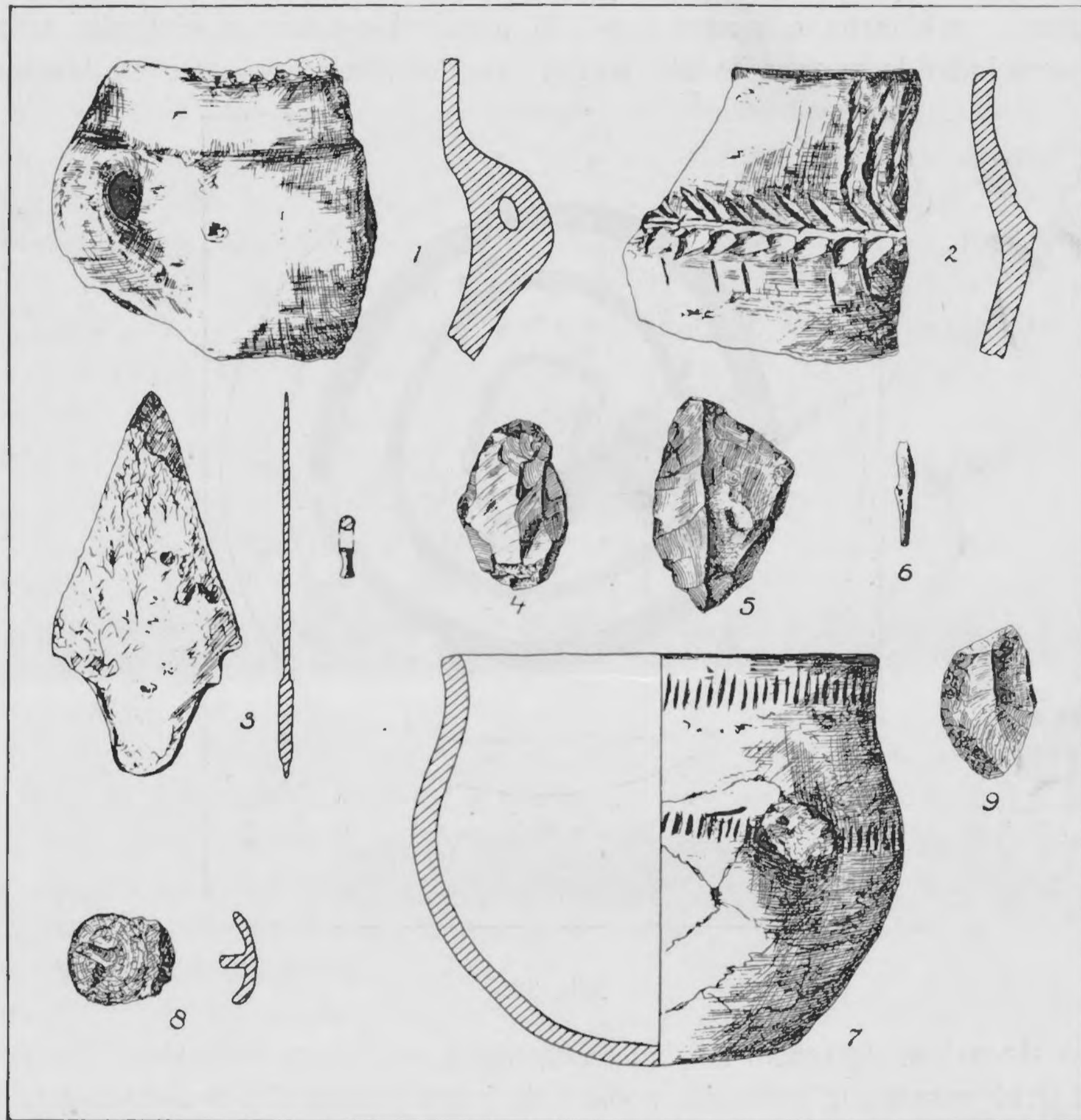
De lijkkuil zelve reikte tamelijk diep. Daarbinnen teekende zich al spoedig een kleinere verkleuring af, mogelijk van een kist, juist lang en breed genoeg, om een lijk in hurkhouding op te nemen. Tamelijk duidelijke sporen van een dergelijke bijzetting kwamen op —95 M.V. eerst voor den dag. Het lichaam lag hier op de rechterzijde ongeveer o-w georiënteerd, met het hoofd aan de o-zijde.

Bij het lichaam vonden we verschillende stukjes brons, deels recht, deels gebogen, dun en plat. Mogelijk maakten sommige stukjes oorspronkelijk deel uit van ringetjes. Het best be-

waarde stuk is het op afb. 39: 6 afgebeelde, mogelijk een hangertje, doch aan beide einden afgebroken.

Hoewel deze heuvel boven buitengewoon sterk geschonden was, konden wij de rossige, fijne aarde van het koepelgrafzand ook hier weer constateeren. Door het instorten van den koepel was het zand sterk geaderd.

Blijkbaar was hier de bovenlaag herhaaldelijk afgeplagd. Dientengevolge waren de zeer hoog gelegen nabijzettingen niet ongeschonden bewaard, waar deze nu reeds bij de eerste steek

Afb. 39. De vondsten.

te voorschijn kwamen, dus slechts ong. 30 cm. diep onder de tegenwoordige oppervlakte lagen.

Op tal van plaatsen werden, eerst door den Heer Rust, en tijdens het onderzoek ook door ons, de fragmenten gevonden van urnen, die nog voor een groot deel konden worden gerestaureerd. (vgl. afb. 40).

Het waren:

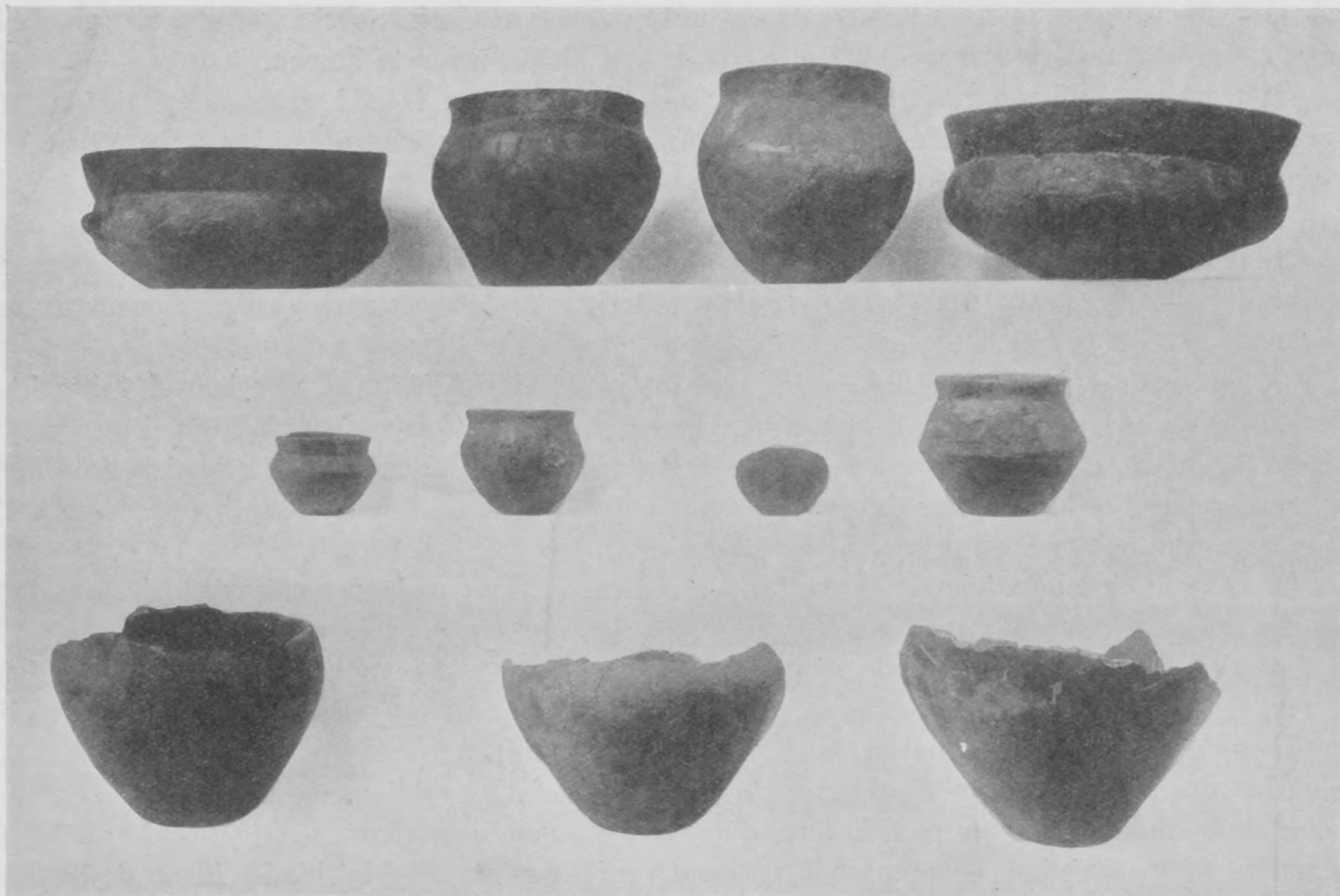
1. Breede, platte urn, waarvan de bodem ontbreekt, van donkerbruin aardewerk, glad. Ter hoogte van den schouder is één klein verticaal oor aangebracht. Het oorspronkelijke model van de urn zal niet veel afwijken van nr. 4. Het geheel is een verflauwde Hallstatt-vorm.

Gevonden met beenderen gevuld, samen met scherven van een bijpotje, eveneens van bruin

aardewerk met iets uitbuigenden rand, flauwer van profiel (de hals dus minder scherp afgezet), van een oorspronkelijk formaat ongeveer als nr. 5.

2. Urn van rood- tot zwartbruin aardewerk met uitbuigenden, van boven platten rand en flauw afgezetten hals. De wand is glad, de bodem vlak. Hoog ruim 16 cm.

3. Urn van donkerbruin aardewerk met flauw afgezetten hals en eenigszins hollen bodem. Gladwandig, zeer sterk gerestaureerd, zoo is bijv. van den rand slechts een uiterst gering deel origineel. Hoog bijna 18 cm. Hierbij zijn gevonden beenderen en een klein scherfje van een bijpotje.

Afb. 40. De gevonden urnen en bijpotjes.

4. Lage en breede urn van bruin aardewerk, eenigszins scheef uitgevallen, met hollen bodem. De hals buigt eenigszins naar buiten uit en is scherp afgezet.

5. Klein bijpotje van grijsbruin aardewerk met flauw afgezetten hals en scherpe schouderknik. De bodem is eenigszins hol. Daarbij gevonden is een bruine scherf met versiering, bestaande uit flauw ingedrukte breede horizontale lijnen, boven en beneden afgezet met diepere, eenigszins ronde indrukken.

9. Bruine urn, ongeveer als nr. 3, doch waarvan de rand ontbreekt. De bodem is hol.

10. Grijsbruine urn, bij den rand afgebroken. De oorspronkelijke vorm was die van nr. 2 of 3. De bodem is sterk uitgehold, zgn. „omphalos-vormig”.

11. Roodbruine tot bruine urn. De rand ontbreekt, de bodem is eenigszins hol.

Niet afgebeeld zijn nog de Hallstatturnen, te voren door den heer RUST gevonden benevens

vele scherven, w.o. bodemstuk en randfragment van dergelijke urnen, en twee stukken zeer grof, sterk met steentjes doormengd aardewerk, zeer dikwandig, op het klokurn-aardewerk gelijkend.

Voorts: afb. 39:

1. Randscherf met verticaal oor van een Hallstatt-potje.
2. Randscherf met versiering van vingerindrukken, die een lijst vormen op het breedste gedeelte.

Alle urnen zijn van zeer verflauwden vorm, weinig kenmerkend voor de cultuur, die zij vertegenwoordigen. Eenzelfde verflauwd karakter vertoonen trouwens ook de door Notaris PERK hier gevonden urnen. Typisch is hier het ontbreken van echt Germaansche vormen, die elders in onze urnenvelden vaak samen met Hallstatt-vormen plegen voor te komen.

Het merkwaardigste verschijnsel is evenwel hun optreden in zóó grooten getale in één enkelen heuvel, terwijl men anders meest voor iedere bijzetting een afzonderlijk heuveltje opwierp, omsloten door palissade of greppel.

Een en ander doet ons vermoeden, dat we hier met een degeneratie-verschijnsel te doen hebben, zoowel in urnenvormen als in bijzettingwijze zich uitend. Zoo zullen wij goed doen, de Hilversumsche urnen alle een plaats te geven onder de latere vertegenwoordigers onzer urnencultuur.

Kleine verhoogingen, uiterlijk reeds kenbaar in de vlakke heide o. van heuvel 1 brachten ons op het spoor van een klein urnenveldje. Door gebrek aan tijd werden slechts enkele sleuven gegraven, die deze zichtbare verhoogingen verbonden. Hier vonden wij inderdaad twee urnenkringen, de eene ellipsvormig, de andere rond, beide gegraven rondom een hoopje verbrande beenderen, die oorspronkelijk in een doek gepakt waren.

In de beide kringen, hoewel verschillend van kleur en doorsnede, meenen wij toch de grondsporen van palissaden te zien, zooals zij in de meesten onzer urnenvelden voorkomen.

Merkwaardig was de geheele toevallige vondst van een klein potje (afb. 40 nr. 8), dubbelkonisch, met opstaanden rand, van grijs, hardgebakken aardewerk. Boven den buikknik en bij de afzetting van den hals is het versierd met horizontale lijnen.

Het werd gevonden, met enkele verbrande beenderen gevuld, met daartusschen een verbrand stuk vuursteen en een paar stukjes ijzer. Het grootste ijzerfragment, afgebeeld afb. 39: 8, is aan de buitenzijde bol, inwendig hol, en bezit verder een staafje, dat loodrecht op de binnenzijde is bevestigd. Naar den vorm te oordeelen, is dit voorwerp oorspronkelijk een soort knoop geweest, oorspronkelijk rond, doch nu sterk gesmolten door het lijkvuur en verder geoxydeerd.

Knoop zoowel als urntje zijn vroeg-middeleeuwsch, het urntje vertoont veel gelijkenis met Frankische aardewerkvormen.

Indien dus deze vondst gelijktijdig is met de gevonden urnenkringen, waaraan twijfel overigens niet wel mogelijk is, dan is wederom een andere cultuur vertegenwoordigd op het beperkte terrein onzer opgravingen, naast de koepelgraven en hun verwanten en de urnencultuur. Dan draagt deze vondst er tevens toe bij reeds in dit kleine bestek een indruk te wekken van het conservatisme onzer vroege culturen, waar we hier zien, hoe de bijzettingvormen onzer urnenvelden ongeveer 5 eeuwen na Chr. in wezen nog niet veranderd zijn, wat overigens niet meer aangetoond behoefde te worden.

Uit het bovenstaande zal reeds gebleken zijn, hoe belangrijk in vele opzichten onze onderzoekingen geweest zijn.

Niet alleen, dat door onze opgravingen als vanzelf meer licht gevallen is ook op de onder-

zoekingen van het midden der vorige eeuw, ook op zichzelf bezien waren zij meer dan enkel van lokaal belang.

Bij het verslag immers, dat Dr. HOLWERDA schreef van de opgravingen van wijlen Dr. REMOUCHAMPS in O.M. IX, wees hij er, blz. 71, reeds op, hoe deze onderzoeker steeds den nadruk legde op de verschijnselen in den grafbouw onzer bekercultuur, die afweken van de geijkte koepelgrafvormen. Ook onze onderzoekingen te Hilversum hebben er o.i. zeer toe bijgedragen, meer licht op deze interessante grafvormen te werpen. Hoe belangwekkend ook onze beide koepelgraven (heuvels 1 en 9) waren, uit een meer algemeen oogpunt verdienen de andere besproken heuvels minstens evenzeer onze aandacht. Het tentvormig dak boven het graf in heuvel 8, de palenkrans in heuvel 7, de enkele palen in heuvels 2 en 5, de open greppel rondom het brandskeletgraf in heuvel 6, en niet te vergeten de wandbekleding van de meeste graven waren alle buitengewoon interessante, en deels geheel nieuwe verschijnselen.

Zoo bleek wederom, hoe ieder onderzoek van schijnbaar reeds lang bekende verschijnselen toch telkens weer van eigenaardig belang kan zijn voor de streek zelve, zoowel als voor de algemeene kennis van de praehistorie van ons vaderland.

Deze heuvels vormen voor het midden en Westen van ons land een dankbare tijdsvulling voor de lacune, die hier nog gaapte tusschen de koepelgraven en de urnenvelden. We hebben aan de hand van de beschrijving nu kunnen constateeren, hoe deze tijdsruimte archaeologisch gevuld kan worden met heuvelvormen, die weliswaar op de koepelgraven met hun inhoud teruggaan, doch tevens velerlei variaties, soms met zeer sterke afwijkingen van hun oorspronkelijke vormen kunnen vertoonen.

F. C. BURSCH.

GRABHÜGEL BEI HILVERSUM

Im Juni untersuchte ich einige Grabhügel auf der Heide bei Hilversum, Provinz Nord-Holland, südöstlich von Amsterdam. Die Bauart dieser Hügel war teilweise sehr abweichend von der gewöhnlichen Kuppelform, obwohl auch diese Grabform durch zwei Hügel, die Nummer 1 und 9, vertreten war. Letztgenannter war sehr kompliziert, da er ausser einer Aussen- und einer Innenkuppel zwischen beiden noch eine Palisade hatte, während der Boden weiter von einem Steinpflaster bedeckt war. Aus Hügel 1 stammt der schöne Dolch mit Griffzunge und Nieten, Abb. 39, als Nachbestattungen aus Hügel 9 sind die meisten der auf Abb. 40. wiedergegebenen Urnen zu verzeichnen.

Hügel 2 enthielt einen Pfostenkreis ringsum das Grab, Hügel 3 besass keinerlei Holzbauten. Der vierte Hügel war wieder ein Kuppelgrab, aber auf ebener Erde gelagert, und nur durch kleine Pfosten in den gewachsenen Boden verankert (vgl. Hügel 2 in Epe, O.M. XIV). Der Hügel 5 zeigte uns am deutlichsten die Anlage des eigentlichen Grabes, wie es auch in den vorangehenden Hügeln zu beobachten war. Man baute eine Plaggenwand um die Grube, um das Abrutschen des umherlagernden Sandes zu verhindern. Nach der Bestattung, die vielleicht in einer Holzkiste stattfand, wurde der Leichnam mit Plaggen sorgfältig verschüttet, worauf ringsum die Grube weiter mit Sand ausgefüllt wurde. Der Hügel selbst war aus Plaggen errichtet, und aus diesem Körper ragten ursprünglich einige Pfosten.

Hügel 6, ebenso aus Plaggen errichtet, enthielt ein Brandskeletgrab. Der Graben ringsum hat ursprünglich offen gelegen. Der Plaggenhügel 7 zeigte eine zweifarbige Spur, teils grau, teils gelb. Das Profil C-D gibt dafür die Erklärung: es hat hier eine Palisade gestanden in dem Graben, der weiter mit Plaggen gefüllt wurde. Als die Palisade vermoderte, glitt der darübergelagerte Sand in die so entstandene Öffnung.

Endlich fanden wir ringsum das „Obergrab“ des Hügels 8 kleine, schrägstehende Pfosten, die zusammen ein Zelt über dem Leichnam bildeten. Der Hügel selbst war hier wieder aus Plaggen gebaut.

F. C. B.

1 PPN 175 100 918
2 PPN 175 101 752
3 PPN 175 101 901
4 PPN 175 102 139
5 PPN 175 102 511
6 PPN 175 102 899
7 PPN 175 103 16X
8 PPN 175 103 283